

Lyman Bartlett'in Kayseri İstasyonu Raporu, 1877-1878

Lyman Barlett's Kayseri Station Report, 1877-1878

Çağdaş Lara ÇELEBİ¹

"Şimdi ihmal edilirse, korkarım, her şey ters gidecek..."

*Bu söz, bahsedilen dönemde Ankara'daki İngiliz Konsolosu'nun yeni kurulmuş olan Ankara Protestan cemaati hakkında, Amerikalı misyoner Lyman Bartlett'a yazdığı mektuptan alınmıştır, bkz. The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1877, Vol. 73, Cambridge, The Riverside Press, 1877, s. 278.

¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: Ç.L.Ç. 0000-0002-9756-3605

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Çağdaş Lara Çelebi,
İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: cagdaslara@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 07.10.2019
Revizyon Talebi/Revision Requested:
29.11.2019
Son Revizyon/Last Revision Received:
15.12.2019
Kabul/Accepted: 27.12.2019

Atıf/Citation: Lara Celebi, C. (2019). Lyman bartlett'in kayseri istasyonu raporu, 1877-1878. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, 36: 83-127. <https://doi.org/10.26650/YTA2019-673210>

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Amerika Yabancı Ülkelerdeki Misyoner Komiserleri Üst Kurulu'nun (ABCFM) önde gelen misyonerlerinden Lyman Bartlett tarafından kaleme alınan 1877-1878 Kayseri Yıllık Raporu'nda öne çıkan önemli konuları değerlendirmektir. Diğer misyoner raporlarında olduğu gibi hem Kayseri'de hem de dış-istasyonlardaki misyoner okulları, bu okullarda okuyan öğrenciler, eğitim-öğretim, misyonerlerin yerli çalışanları gibi konuların detaylı ve kantitatif bilgini içermesinin yanı sıra, misyonerler tarafından yeni inşa edilen ibadethanenin mimari detayları, Yozgat kilisesindeki sıra dışı gelişmeler, Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877-1878) ülkenin ekonomik durumuna yansımaları gibi konulardan bahsedilmiştir. Bunların dışında, modern Türkiye'nin başkenti olacak olan Ankara'daki Protestan cemaatinin kuruluşu ve bu oluşum ortaya çıkarken buradaki İngiliz Konsolosluğu'nun desteği, raporun öne çıkan konuları arasındadır. Değerlendirme ayrıca Bartlett'in raporunda bahsedilen bazı olayların dönemin diğer misyoner kaynakları tarafından farklı şekilde yansıtıldığını gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: ABCFM, Protestan Misyonerler, Kayseri, Ankara, Yozgat

ABSTRACT

The aim of this study is to evaluate the essential topics that came to fore in the 1877-1878 Kayseri Annual Report, which was written by one of the prominent missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), Lyman Bartlett. Apart from those subjects which other missionary reports had usually dwelled on (such as detailed and quantitative information about the missionary schools, the pupils who were attending these schools, education, missionaries' native laborers both in Kayseri and its out-stations), subjects such as the architectural design of their recently built worship place, the extraordinary developments that took place in the Protestant church of Yozgat, and the country's deteriorated economic situation caused by the Ottoman-Russian War of 1877-1878 were also pointed out. In addition to these, the formation of

the Protestant congregation in Ankara (which would become modern Turkey's capital city), and the British Consulate's support came to the fore among the important topics mentioned. Evaluation also demonstrates that some events which were touched upon in Bartlett's report were reflected in a different way in other missionary sources of the period.

Keywords: Law of Measures, 22 February 1962, Talat Aydemir, military intervention

Giriş

Değerlendirmesi yapılan 1877-1878 Kayseri İstasyon Raporu, Amerikan Protestan misyoneri Lyman Bartlett tarafından 1878'de Kayseri ve ona bağlı olan dış istasyonlardaki misyoner aktivitelerin gidişatını merkezi Massachusetts'de olan Amerikan Board (ABCFM) kurumuna bildirmek için yazılmıştır. Metnin orijinali Selanik'teki Anadolu Koleji bünyesinde yer alan Bissell Kütüphanesi Arşivi'nin Dijital Depo Bölümü'nde mikrofilm olarak bulunmaktadır (Reel: 589, Doc. No: 106). Nerede görev yaparlarsa yap-sınlar, kural olarak ABCFM misyonerleri hem buldukları yerin sosyo-ekonomik, kül-türel, siyasi, etnografik ve demografik durumu hem de kendi faaliyetlerini ve çevrelerindeki önemli gelişmeleri içeren senelik raporlar yazmakla yükümlülerdi¹. Bartlett'in raporu da kendi kişisel yazışmalarından birisi olmayıp, misyoner olarak bağlı olduğu kuruma gönderdiği bir dokümandı.

Değerlendirmede birden fazla metodolojiye başvurulmuştur. Öncelikle, kaynağın elde edildiği kurum göz önüne alındığında gerçekliği konusunda herhangi bir şüpheye yer bırakmadığı için dış tenkite gerek kalmamıştır. Fakat belgenin sunduğu bilgilerin doğruluğu ve sebep-sonuç ilişkileri üzerinde, iç tenkit ve terkip yöntemleriyle diğer arşiv kaynakları ve ikincil kaynaklardan tarama tekniği kullanılarak araştırma yapılmış ve elde edilen bilgiler karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Bunların yanı sıra, çalışmanın temelinde tarihi bir belgenin değerlendirmesi olduğu için gerekli yerlerde deskriptif metodolojiden de yararlanılmış ve bu bağlamda belli kurum ve kişilerin konu ile bağlantılı özellikleri ve önemleri tanımlanmıştır².

1. ABCFM (Amerikan Board)

Raporda öne çıkan konulardan bahsetmeden önce Amerikan Board kurumuna ve Lyman Bartlett'in hayatına kısaca bakmak yararlı olacaktır. Ülkemizde 'Amerikan

1 Türkmen Törel-Fusun Çoban Döşkaya, "Amerikan Board Misyoneri Olive L. Parmelee Andrus ve Mardin", *Geçmişten Günümüze Tarihten İzler*, Haz. Doğan Karacoşkun-Osman Köse, Ankara, Berikan, 2018, s. 202.

2 Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul, Kubbealtı, 1998, s. 30-34; Erkan Ertoşun, "Türkiye'de Siyasi Tarih Çalışmaları: Metodoloji Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi Olarak Örnek Olay Çalışması", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 12, No. 48, s. 120-121.

Board' olarak bilinen ABCFM, 1810 senesinde Evanjelik Hristiyan canlanmanın gerçekleştiği II. Büyük Uyanış Hareketi döneminde Bradford, Massachusetts'de Andover Ruhban Okulu'nun bazı hocaları ve öğrencileri ile birkaç rahibin katılımıyla kuruldu. Amerika'nın ilk yabancı misyon kurumu olan ABCFM, Osmanlı topraklarındaki Protestan misyoner gruplardan sadece birisiydi. İmparatorluğa ilk gelen Protestan misyonerler Britanyalıları ve faaliyetlerine ABCFM'den daha önce, özellikle Endüstri Devrimi döneminde başlamışlardı. Amerikalı Protestan misyonerler Anadolu'ya ulaştıklarında, başka misyoner toplulukları çoktan varlıklarını hissettirmiş olmalarına rağmen Amerikan Board, faaliyetlerinin yoğunluğu ve etki alanının genişliği açısından aralarında en belirgin olanıydı. 1818 yılında Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerine başlama kararı almalarından iki sene sonra 1820'de, Levi Parsons ve Plinky Fisks görevlendirilen ilk Amerikalı misyonerler oldular³. İlk gelenler çok başarılı olmasalar da toplumun sosyal yapısını ve imparatorluğun hukuksal özelliklerini kavrayıp, Osmanlı'daki Müslümanlardan çok Hristiyanlar arasında çalışma yapmaları gerektiğini anlamışlardı⁴. İlerleyen yıllarda Amerikan Board, faaliyetlerini Batı Türkiye Misyonu, Merkez Türkiye Misyonu ve Doğu Türkiye

- 3 Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. 1, Boston, Congregational Publishing Society, 1872, s. x-ix; S. C. Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*, Boston, ABCFM, 1896, s. 3; Eleanor H. Tejirian ve Reeva Spector Simon, *Conflict, Conquest and Conversion, Two Thousand Years of Christian Missions in the Middle East*, New York, Columbia University Report, 2012, s. 81; Mehmet Ali Doğan, "Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), and 'Nominal Christians': Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, University of Utah, 2013, s. 5-6, 11-12, 24-25, 31-32 . I. ve II. Büyük Uyanış Hareketi üzerine daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Ali Doğan, "Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), and 'Nominal Christians': Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire", s. 19-20, 26; Mithat Aydın, "Osmanlı Balkanlarında İngilizlerin Misyonerlik Faaliyetlerine Dair Bazı Belgeler (1862-1869)", *Belgi*, Sayı: 10, Yaz 2015/III, s. 1408-1410.
- 4 Ercan Karakoç-Senem Civgin, "The History of a Missionary Education Institution from Bahçeçik Armenian Girls School to Scutari American School for Girls (1873-1939)", 5. *Yıldız Sosyal Bilimleri Kongresi, 13-15 Aralık 2018 Tam Metin Bildiri Kitabı*, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Matbaası, 2018, s. 30; Osmanlı topraklarına ilk olarak İtalyan ve Fransız Katolik misyonerler gelmiştir. Cizvit ve Kapuçinleri, Dominiken ve Frerler ve Avusturyalı Lazaristler takip etmiştir, bkz. Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, Ekim 1999, s. 172-173; Haktan Bırsel, "Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet'nin Mektubu)", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 9/4 Spring 2014, s. 210-211, 213. Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösterenler Britanyalı Protestan gruplar için, bkz. Esra Danacıoğlu Tamur, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *ÇITAD*, V/12, (2006 Bahar), s. 4-7; Muhsin Önal, "Amerikan Board Kayıtlarına Göre Bursa'da Papaz Dövüşü: Amerikalı Misyonerlerle Yerli Ruhban Sınıfının İktidar Mücadelesi (1832-1860)", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 25, 2013/2, s. 308; Ercan Uyanık, "II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları", *Kebikeç Dergisi*, 2014, s. 37. Osmanlı'daki sayıları Amerikan, Fransız ve İngilizlere kıyasla daha az olan Alman misyonerleri için bkz. Ayten Sezer Arıç, "Dünden Bugüne İstanbul'daki Misyonerlik Faaliyetleri", *CTAD*, Yıl: 8, Sayı: 15, Bahar 2012, s. 108-109.

Misyonu olmak üzere üç ana bölge olarak belirleyip, bu bölgeleri “istasyon” adı altında organize etti⁵.

Osmanlı topraklarındaki Amerikan misyoner faaliyetleri sadece dini aktivitelerle sınırlı değildi. Zaten aktivitelerinin sonuçları da sadece dini alanla sınırlı kalmamıştı. Eğitim kurumları ve hastaneler misyon çalışmalarının başka bir boyutunu oluşturmaktaydı. Bu bağlamda, misyonerler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk misyoner okulu 1824'te Beyrut'ta açılmıştı ve bu okulların sayısı 1870'li yılların ortalarında 400'ü aşmıştı. Nitekim kız okulu, erkek okulu, yüksek okul, ruhban okulu, gibi okulların yanı sıra zaman içerisinde tıp okulu ve Türkiye'deki ilk körler okulunu da kurdular.

Tıbbi misyonerlik çalışmalarını da çok geçmeden 1833'te gezici doktorlar ile başlatılar. Osmanlı'da Amerikan Board tarafından ilki 1879'da Antep'te olmak üzere Ankara, Sivas, Merzifon, Kayseri, Van, Bitlis, Beyrut, Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, Mardin, Harput, Adana, Erzurum, Diyarbakır, Konya ve Halep gibi birçok yerde hastane ve dispanserler açıldı. 19. Yüzyıl'da, Osmanlı topraklarında genel anlamda sağlık hizmetleri, misyonerlerin kurdukları hastaneler ve dispanserler seviyesinde değildi. Ayrıca, toplumun belli bir kısmında tıbbi uygulama ve büyü sıklıkla aynı paralelde gittiği için, misyoner sağlık kurumlarındaki tedavilerin başarılı sonuçlar göstermesi, zaman içerisinde bu sağlık kurumlarına imparatorluğun sadece Hristiyanları değil Müslümanlarının da rağbet göstermesine neden oldu⁶.

- 5 Oktay Bozan, “Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi ve Faaliyetleri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13, Nisan 2015, s. 336. Amerikan Board yürüttüğü misyon faaliyetlerini bazı dönemlerde, Ermeni Misyonu, Rum Misyonu gibi daha farklı isimler altında da organize etmişti, bkz. Tahsin Fendoğlu, “Amerika Birleşik Devletlerinin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, *Türkler*, Haz. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, C. XIV, Sayı: 189-196. s. 198; Ayhan Öztürk, “Amerikan Board'un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, Yıl: 2007/2, s. 63. ABCFM'in ilk hedeflediği topluluk Kızılderililer idi. Aslında Amerikan Board'un bazı kurucuları, kuruluş aşamasında İngiltere'deki Londra Misyoner Cemiyeti'nden yardım almayı denemiş fakat reddedilmişlerdi. Londra'daki misyoner kurum onlara yeni bir organizasyon kurmaktansa kendilerine katılmaları teklifinde bulundu, bkz. Ayhan Öztürk, “Amerikan Board'un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar”, s. 65.
- 6 İsmail Köse, “ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Nüfusu ve Kilisesi, Misyonerlik*, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 8, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 148; Filiz Topçu, “Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi ile Yabancı Okullarının Bu Sistem Üzerindeki Etkileri”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, Beykent Üniversitesi, 2007, s. 170-187; Cenk Demir, “Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Koleji”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2014, s. vii; Abidin Temizer, “Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, 2013, s. 171, 186-187; İdris Yücel, “Yakın Şark'ta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu'daki Amerikan Misyon Hastaneleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, Güz (15), s. 232-233; Faruk Taşkın, “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquiries*, 2017, VI/2, s. 149, 151, 156-160; Faruk Taşkın, “Antep'te Bir Misyoner Hekim: Dr. Fred D. Shepard (1855-1915)”, *Lokman Hekim Journal*, 1 (3), 2011, s. 22-26; İdris Yücel, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfâ Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, Güz 2011, s. 74-81.

2. Amerikalı Protestan Misyoner Lyman Bartlett

Bazı ABCFM misyonerlerinin Osmanlı topraklarında 50 yıldan fazla görev yaptığı bilinmektedir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde -özellikle Kayseri'de- 20 sene boyunca görev yapan Lyman Bartlett (1831-1912), Amerikan Board'un önde gelen misyonerlerinden birisiydi. Bartlett, 20 Şubat 1831'de Massachusetts'te, ABCFM'in kurulduğu eyalette dünyaya geldi. Osmanlı Devleti'ne misyon göreviyle gelen birçok tanınmış Protestan misyonerin -ve Osmanlı döneminde İstanbul Robert Lisesi gibi okullarda görev almış bazı hocaların da- mezunu olduğu Amherst Koleji'ndeki öğrenimini 1856'da tamamlamasının ardından, kendisi gibi misyoner olan Bayan Barrows ile evlendi. Birkaç sene Vermont Morrisville'de rahiplik yaptıktan sonra 1867 senesinde, sadece bir senelik izin dışında tam 17 yıl boyunca görev yapacağı Kayseri'ye ABCFM misyoneri olarak gitti. 1875 senesinde Merzifon ve Sivas'ta da kısa süreli çalışmalarda bulunan Bartlett, 1884'ten itibaren görevine İzmir'de devam etmiştir. İlerleyen senelerde kızları olan Nellie Bartlett da onlarla birlikte (İzmir'deki ana okulunda) misyon görevine dahil oldu. 1904 yılında görevinden ayrılıp ülkesine dönen Bartlett, 1912'de vefat etti⁷.

Raporunda Lyman Bartlett'in sade ve açık bir dil kullanmış olduğu görülmektedir. Zaman zaman olumsuzluk içeren konularda bile kullandığı nükteler, yazısını daha canlı ve akılda kalıcı kılmıştır. Misyoner raporlarında alışıl gelmiş olan okullar, dersler, Amerikalı misyoner ve yerli çalışanlar ile ilgili kantitatif veriler dışında aktarılan bazı bilgiler Bartlett'in kaleme aldığı raporu oldukça değerli kılmaktadır.

3. Lyman Bartlett'in 1877-1878 Kayseri Raporu'nda Öne Çıkan Konular

3.1. Kayseri'deki Yeni Protestan İbadethanesinin Mimarisi

Raporu önemli kılan konulardan ilki, yapımı bitmek üzere olan yeni Protestan ibadethanesinin mimari özelliklerinin detaylı anlatımı ile ilgili olmasıdır. Yapıda kullanılan

7 SA, Letter, to James K. Greene, from Lyman Bartlett,, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44255>, Erişim Tarihi: 6 Ekim, 2019; SA, Letter, to Committee ad Interim, from Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44242>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019; William Seymour Tyler, *History of the Amherst College During its First Half Century, 1821-1871*, Springfield, Clark W. Bryan and Company, 1873, s. 28, 276; *Seventy Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at the City of New York, October 15-18 1889*, Boston, Samuel Usher, 1889, s. 29; Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for Lyman Bartlett," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16694, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16694>, Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019; Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:2, 2009, s. 163; Ece Kandemir, "Grosvenorlar ve Robert Koleji", *Bosphorus Chronicle Tarih Dergisi*, İstanbul, Özel Amerikan Robert Lisesi, (May) 2016, No. 18, s. 35-37.

malzemelerin yanı sıra, binanın çeşitli bölümlerinin ölçüleri ve bu bölümlerin ne amaçlı kullanıldığı etraflıca anlatılmıştır. Yapısallığı dışında bir bilgi verilmemekle birlikte Lyman Bartlett'in raporundaki ibadethane, kendisinden daha önce Kayseri'de görev yapmış olan başka bir Amerikalı misyoner John O. Barrows'un 1873'te *the Missionary Herald*'da basılan mektupta bahsettiği şapel ile örtüşmektedir⁸. 1873 senesinde yapımı devam eden Protestan ibadethanenin yapımına, Müslüman, Rum ve Ermeni, Kayserililerin tamamı tarafından karşı çıkmıştı⁹. Ardından yasal yollar kullanılarak misyonerlere dava açılmıştı ve sonuç için İstanbul'dan karar verilmesi beklenmekteydi. Mektup ve raporlarında çok beğendikleri şapelden sıklıkla söz eden misyonerlere göre; bu ibadethane kasabanın süsü, Evanjelik kiliseyi temsil eden Amerikan Board'un onuruydu¹⁰. Hem daha önceki Protestan ibadethanesinden hem de civardaki diğer bütün dini mekânlardan daha gösterişli olmasıyla birlikte, yeni Protestan şapeli eskisine oranla oldukça büyüktü. Eskiden 350 kişi ibadet edebiliyorken, yeni binada 800 kişi aynı anda ibadet edebilmekteydi¹¹.

-
- 8 *The Missionary Herald* dergisi dünyanın çeşitli yerlerinde görev alan ABCFM misyonerlerinin raporlarını içeren, Amerika'da basılan yıllık bir bülten şeklindedir. Misyonerlerin raporları ve bazen kendi aralarındaki yazışmalarının genellikle belli kısımlarına yer vermektedir. 1824'te basılan sayısı, ilk örneklerinden birisidir. Bunda Batı Asya Misyonu çerçevesinde Osmanlı'ya gönderdikleri ilk misyonerler olan Plinky Fisk ve Jonas King'in Kudüs ve Kahire'deki aktivitelerinden bahsetmektedir, bkz. *The Missionary Herald for the Year 1824*, Vol. 20, Boston, Samuel T. Armstrong, s. 4, 97-100, 173.
- 9 *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1873*, Vol. 69, Cambridge, Riverside Press, 1873, s. 394. Gayrimüslimler, Tanzimat öncesinde yeni kilise inşa edemiyorlar, sadece yapının eskiden de kilise olduğunu kanıtlamaları durumunda aynı kiliseyi yeniden inşa edebiliyorlardı. İslahat Fermanı ile birlikte devletten izin alınarak yeni kilise inşa edilmesine izin verilmişti, bkz. Necmettin Aygün, "Akçaabat'ta Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Kilise ve Mektep İnşaatları", *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2013, Haz. Veysel Usta, Necmettin Aygün, Fethi Gedikli, Mehmet Salih Atadınç, Trabzon, Akçaabat Belediyesi, 2014, s. 3, 8. Talip Ayar, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası", *History Studies*, Volume: 9, Issue: 1, March 2017, s. 2. İslahat Fermanı öncesi ve sonrası kilise tamiri izinleri için, bkz. Talip Ayar, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası", s. 5-12. Bazı tarihçiler, Tanzimat dönemi öncesinde de Osmanlı gayrimüslimlerinin dini yapı inşası önündeki yasal engelleri zaman zaman şer'î hukuktaki boşlukları kullanarak aşabildiklerini belirtmektedir, bkz. Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 12, Sayı: 16, Bahar 2014, s. 51.
- 10 *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1874*, Vol. 70, Cambridge, Riverside, 1874, s. 175. 1872 senesinde ibadethanenin yapımı devam ederken, buranın Kayseri'deki iyi evler gibi kesme taştan yapıldığı, bu nedenle pahalı olduğu, Tanrı'nın evinin diğerleriyle kıyaslanmaması için böyle yapıldığı yazılmıştır, bkz. *S4, Report, Cesarea Station, 1872 May*, by John O. Barrows, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46018>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.
- 11 *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1865*, Vol. 61, Boston, T. R. Martin, s. 168. 1882 Kayseri Raporu'nda bahsedilen yapının sonuna geldiğini anlaşıyor, bkz. *S4, Report, Cesarea Station, 1882*, by Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46073>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.

Aslında Kayseri'deki halkın misyoner yapılarına olan tepkisi sadece bu bina ile sınırlı değildi. Örneğin kaynaklarda 1850'lerin sonunda okul-evi adı altında yapımı devam eden bir inşaata yöre halkının karşı çıktığı belirtilmiştir. Halkın itirazının nedeni ise, bu binanın okul-evi ismini taşıması ama bina mimarisinin kiliseye benzemesiydi. Bina kiliseye o derece benziyordu ki, Kayseri'nin o dönemki idari yöneticisi misyonerlere buraya ferman olmadan camii bile yapılmasına izin vermeyeceğini, kaldı ki, yapılmakta olan binanın kiliseyi çok andırdığını ve dolayısıyla müsaade etmeyeceğini söylemişti. Ayrıca, kilisenin üç geniş penceresi bir Müslüman evinin bahçesine baktığı için dava açılmıştı. Misyonerler, evin sahibinden pencereler ile ilgili izin isteseler de bu istek geri çevrilmişti. Sonunda, pencerelerin evin bahçesini görmeyecek kadar yüksek yapılmasına karar verilmişti¹².

3.2. 1858'den 1870'lere Kadar Misyoner Rapor ve Mektuplarında Yozgat Protestan Kilisesi

Mimari dışında Bartlett'ın raporunda üstünde durulan ikinci önemli mesele ise; Yozgat'taki Protestan kilisesinin ve cemaatinin durumudur. Raporunda bahsedilenlerden önce bu kilisenin genel tarihçesine bakmak yararlı olacaktır. Yozgat Protestan Kilisesi, 12 Eylül 1858 tarihinde Amerikan Board'un Kuzey Ermeni Misyonu programı çerçevesinde kurulmuş olan 25. kiliseydi. İlk kuruluş döneminde, kilise üyeleri sınavdan geçirilerek kiliseye kabul ediliyorlardı. Kaynaklara göre; ilk üyelerin sınavı kilisenin açılmasından iki hafta önce yapılmış, üyeliğe aday olan yöre halkından yedi kişi sınava alınıp, altısı kabul edilmişti. Ardından yaklaşık bir ay içerisinde üye sayısı –biri kadın, diğerleri erkek olmak üzere- ona ulaşmıştı. Üyelerden birisi Kayseriliydi ve kiliseye kabulü yüz yüze değil mektup ile gerçekleşmişti. Misyonerler yazılarında, kilise üyelerinin en gencinin 14 yaşında bir çocuk olduğunu, fakat bu çocuğun Hristiyanlık bilgisinin kendinden yaşça büyük olanlardan, hatta New England'dakilerden bile daha iyi olduğunu

12 *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1858*, Vol. 54, Boston, T. R. Marvin, 1858, s. 151. 1869 Maarif-i Umumi Nizamnamesi'ne kadar, Osmanlı'da çok sayıda ruhsatsız misyoner okulu açıldığı bilinmektedir, bkz.: Melek Öksüz, "Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı ve Varlık Mücadelesinde Amerikan Kurumları", *History Studies*, Volume: 2/ 2010, s. 153. Toplumdaki yeni millet gruplarının oluşumları nedeniyle toprak meselesi üzerine çıkan gerginlikler sadece misyonerler ve yerli halk arasında değil, bazen yerli Hristiyanlar ve kendi aralarından Protestanlığa geçmiş kişiler arasında da görülüyordu. Hatta öyle ki, yerli Protestanlarla öldükten sonra aynı mezarlığa gömülmek istemiyorlardı. Osmanlı'da Katolik ve Protestan milletlerinin resmen kabul edilmesinden sonra, yeni cemaatler kendi kiliselerini kurmuşlardı ama mezarlık meselelerinde sorun çıkmaktaydı. Örneğin, İstanbul'da bazı Protestan Ermenilerin hayatlarını kaybetmelerinin ardından kendi evlerinin bahçelerine veya ender de olsa Rum Ortodoks mezarlıklarına defnedildikleri kaydedilmiştir, bkz. Ahmet Türkan, "İstanbul Ermenilerinin Dini, Toplumsal ve Kurumsal Problemleri: Mezarlıklar Sorunu (19. yy.)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (21), s. 30, 32, 36; Nevzat Erkan, "Üsküdar'da Gayrimüslim Mezarlıkları ve Mezarlık Tartışmaları", *History Studies*, Vol. 5, Issue: 3, May 2013, s. 55.

kaydetmişlerdir. Bunların yanı sıra, kilisede Pazar ayinine katılanların sayısının 55 olup, üye sayısını geçtiği belirtilmiştir¹³.

Fakat 1858'de misyoner Jasper N. Ball tarafından Yozgat'taki kilisenin kurulduğu sene yazılıp Amerikan Board'a gönderilen ilk yıllık rapora bakıldığında; burada Protestanlığa yakın olan topluluğun bazı açılardan bir kararsızlık yaşadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Jasper N. Ball, daha raporun ilk sayfasının ilk paragraflarında Yozgat'taki topluluktan bir grubun, Katolik mi yoksa Protestan mı olmaları gerektiğine karar veremediklerini yazmıştı. Ayrıca Ball, 100-200 ailenin Protestan olabileceği duyumunu aldığı fakat bu kişilerin kendilerine hiç gelmediklerini belirtmiş, böylesi bir durumda hiç gelmemelerinin daha iyi olduğunu ifade etmişti¹⁴.

1860 Yozgat Yıllık Raporu'nda çok fazla bir ilerleme kaydedilmediği, cemaatte azalma olduğu ve buradaki şapelin tamiri gibi konulardan bahsedilmiştir¹⁵. Diğer Yozgat yıllık raporları gibi Jasper N. Ball tarafından yazılmış olan 1861 raporunda, cemaatin yaklaşık 50 kişiden oluştuğu ve cemaate birkaç katılım dışında, dikkat çekici bir konunun altı çizilerek “geçen seneye Protestanlar arasında çekişmeler ve hukuk davaları damgasını vurmuştu” denmiştir¹⁶. Buna göre, yerli Protestanlar birbirlerinden nefret ediyor ve birbirlerine karşı koyuyorlardı. Fakat aralarındaki anlaşmazlığın nedeni raporda belirtilmemiştir.

Aslında dönemin arşiv kaynaklarına göre; Yozgat'taki cemaat ve kilise sorunları bir boyuttan başka boyuta taşınmaktaydı. Örneğin 1870 Kayseri Yıllık Raporu, Yozgat'taki başka bir problemin üzerinde durmuştu. Buna göre, Protestan kilisesinin

13 Harrison G. O. Dwight tarafından 7 Eylül 1858'de yazılan mektupta, Yozgat'a iki misyoner gönderme konusunda başlarda bazı misyonerler arasında küçük bir anlaşmazlık yaşandığı belirtilmiştir, bkz.: *SA*, Letter, to the Yozgat Station, from Harrison G. O. Dwight (Mr. Van Lennep's location), <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46405>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019; *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1859*, Vol. 55, Boston, T. R. Marvin & Son, 1859, s. 39-40. Yozgat'taki kilisenin kuruluşundan birkaç sene sonra, 1875 senesinde, ilk dış-istasyonu olan İncirli'deki kilisenin üye sayısı 71 olarak verilmiştir, bkz. *The Missionary Herald...*, Vol. 76, s. 94.

14 *SA*, Report, Yozgat Station, 1858 May 01, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44054>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.

15 *SA*, Report, Yozgat Station, 1860, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45025>, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2019.

16 *SA*, Report, Yozgat Station, 1861, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46004>, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2019. Farklı ayrıntılar için dönemin ulaşılabilen diğer bazı Kayseri yıllık raporlarına da bakılmıştır. Fakat Yozgat üzerine konu dâhilinde çok özel bir bilgiye rastlanmamıştır, bkz. *SA*, Report, Cesarea Station, 1861-1862, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44979>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019; *SA*, Report, Cesarea Station, 1862-1863, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44986>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019. Baron Avedis üzerine daha fazla bilgi için, bkz. *SA*, Report, Cesarea Station, 1869 Apr, by Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45040>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.

Ermeni-Protestan rahibi Bar. Avidis (veya Avedis) ekonomik nedenlerden dolayı birdenbire görevini bırakmıştı. Baron Avidis sonradan görevine Kayseri’de devam etmiş olsa da güvenleri sarsılan Amerikalı misyonerler, Papaz Avidis’in kesinlikle “Hristiyan ilkelere muhtaç olduğunun” altını çizmişlerdi¹⁷.

3.3. 1858-1876 Senelerinde the Missionary Herald’da Yozgat Kilisesi ve Cemaati

The Missionary Herald’ın kuruluşundan 1878’e kadar olan süreçte Yozgat’taki ile ilgili sorunlar üzerine daha fazla bilgi edinmek için, örneğin 1858 senesine ait Yozgat ile ilgili yazıları incelendiğinde; Yozgatlıların din değiştirmedeki kararsızlıkları veya Ermeni rahibin güvenilir olmadığı konuları ele alınmamış, sadece bazı Ermeni ailelerin çocuklarının misyoner okuluna devam etmesini uygun görmeyip, kendi cemaat okullarına geri kaydettirmelerine değinilmiştir. Bununla birlikte, çevredeki misyonerlerin üç sene önce Yozgat’ı ziyaret ettiklerinde civardaki hanlarda kalmak zorunda olduklarının, fakat bu yıl yerli Protestanların büyük bir misafirperverlikle evlerini misyonerlere açtıklarının ve Yozgat Protestan cemaatinin sayısının neredeyse iki katına çıktığının altı çizilmiştir¹⁸.

1861’de Jasper N. Ball’un Amerikan Board’a gönderdiği raporunda bahsettiği duruma, 1861 dergisinde de rastlanmaktadır. İlginç olan yazının aslının verilmemesidir. Elbette raporların bütünüyle basılması beklenemezdi. Fakat yazının orijinalinden kesitler almak yerine raporda geçen ifadeler yumuşatılıp özet geçilmiştir. Büyük ihtimalle dergiyi yayına hazırlayanlar tarafından yapılan bu düzenleme, Yozgat’taki meselenin aslında ne kadar derin olduğunu tam olarak ortaya koymaktan uzak olduğu için, derginin okuyucuları ilerleyen yıllarda ne tür gelişmeler yaşanabileceği konusunda fazla

17 SA, Report, Cesarea Station, 1870, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42111>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019. 1874 senesinde Yozgat’taki Protestan vaizi, ismi Lyman Bartlett’in Kayseri istasyonu raporunda da geçen Baron Garabet Kullujjian (Külciyan) idi, bkz. Gülbadi Alan, “Amerikan Board Misyonerlerinin Yozgat’taki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerine Etkileri”, *J. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Yozgat, Türkiye, 5-7 May 2016, Cilt: 2, s. 66. 1870’lerin ilk yarısında yazılan diğer Kayseri yıllık raporları da Yozgat’taki genel duruma değinmişlerdi. Bazen gelişmenin yaşandığı bir yılın ardından bir sonraki sene aslında Yozgat’taki misyoner çalışmalarının sonucunda istenen başarıya ulaşılamadığı anlaşılmaktadır, bkz. SA, Report, Cesarea Station, 1872 May, by John O. Barrows, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46018>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019; SA, Report, Cesarea Station, 1872-1873, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43148>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019; SA, Report, Cesarea Station, 1873-1874, by John O. Barrows, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44106>, 9 Aralık 2019; SA, Report, Cesarea Station, 1874-1875, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42121>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.

18 *The Missionary Herald* ..., Vol. 54, s. 76, 150-151, 238-239, 276, 357.

öngörü sahibi olamıyorlardı¹⁹. 1861. dışında, derginin 1868 basımında da Protestan cemaati üyeleri arasındaki “soğukluktan” bahsedilmiştir²⁰.

İki belirti dışında dergideki anlatıma göre; 1860'lı yıllarda ve 1870'li yılların ortalarına kadar olan süreçte kiliseye katılım, kilise üyeliği, insanların Protestanlığa olan ilgisi ve Protestan cemaatinin diğer milletlerle ilişkileri kimi zaman biraz daha cesaret verici bazen daha olumsuz bir vaziyetteydi ama belli bir istikrarda seyretmişti. Yozgat'taki yerli halk ve misyonerler arasında ara sıra gerilimler çıkmaktaydı. Fakat misyonerlerin Anadolu'nun diğer bölgelerindeki halkla olan ilişkileri göz önüne alındığında, bu tür gerilimler Yozgat'a özgü değildi²¹.

Ayrıca aralarda çok olumlu gelişmeler de oluyordu. Mesela, 1876'da tam da Lyman Bartlett'in raporunun arifesinde, dergide Yozgat hakkında şöyle denmişti: “*Yozgat'taki kilise ile ilgili, geçmişte her ne söylemeye zorunlu hissettiyse veya gelecekte söyleme ihtiyacı duyabiliriz, şu anki görünüş cesaret vericidir. Cemaatin dört kat artmasının yanı sıra insanlar arasında açığa çıkan genel uyanış bizi, ekilen tohumların daha bereketli ürün vermesini ümit etmeye cesaretlendiriyor*”²². Fakat öyle görünüyor ki, gerçekten de Amerikalı misyonerler Yozgat'taki cemaat ile ilgili kısa süre sonra daha başka beklenmedik şeyler söyleme ihtiyacı duyacaklardı.

3.4. Lyman Bartlett'in (1877-1878 Kayseri İstasyonu) Raporunda Yozgat Protestan Cemaati Meselesi

Yozgat kilisesi ve buradaki Protestan cemaatinin çeşitli arşiv kaynaklarında oluşumu hakkında verilen ön bilginin ardından Lyman Bartlett'in 1877-1878 Kayseri raporunda

19 Yazının özet şeklinde olduğunu kanıtlayan başka bir konu ise misyoner okulundaki öğrenci artışı rakamlarıdır. Her iki kaynaktan da aynı şekilde verilmiştir, bkz. *SA, Report, Yozgat Station, 1861, by Jasper N. Ball*, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46004>, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2019; *The Missionary Herald ...*, Vol. 57, s. 273.

20 *The Missionary Herald...*, Vol. 64, s. 274.

21 *The Missionary Herald...*, Vol. 57, s. 92, 273; *The Missionary Herald...*, Vol. 58, s. 259, 275, 278; *The Missionary Herald...*, Vol. 59, s. 141-142, 270; *The Missionary Herald...*, Vol. 60, s. 180-181-219, 267; *The Missionary Herald...*, Vol. 61, s. 169, 174; *The Missionary Herald...*, Vol. 62, s. 50-51, 184, 265; *The Missionary Herald...*, Vol. 63, s. 56, 154, 236; *The Missionary Herald...*, Vol. 66, s. 157-158. Anadolu'da misyonerlerin diğer millet topluluklarına göre daha fazla odaklandıkları Osmanlı Hristiyanları, misyoner faaliyetlerine karşı kendi millet topluluğu üyeleri ve din adamlarından olduğu kadar bazen Müslüman komşularından da destek alıyordu. Aynı şekilde gayrimüslim din otoriteleri de gerekli gördükleri durumlarda Bâb-ı Âli'ye başvuruyorlardı, bkz. Erdem Zengül, “Ankara'daki Protestan Misyonerliği”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2007, s. 36; İsmail Köse, “ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri”, ... s. 147. Yere ve duruma göre Osmanlı devlet otoriteleri kimi zaman yerli ruhban sınıfının yanında, bazen de Protestan misyonerleri koruma amaçlı olaya müdahil olabiliyorlardı. Örneğin; 1837 senesinde misyoner Benjamin Schneider, Bursa'da Ortodoks din adamları tarafından kiralandığı evden çıkartılmaya çalışıldığında devlet otoritelerince korunmuştur, bkz. Muhsin Önal, “Amerikan Board Kayıtlarına Göre Bursa'da Papaz Dövüşü”..., s. 312.

22 *The Missionary Herald...*, Vol. 72, s. 401.

bahsettiği Yozgat ile ilgili meseleye bakıldığında, misyonerlerle Yozgat'taki Protestan topluluğu arasında ciddi bir anlaşmazlık olduğu ve Yozgat kilisesinin bazı üyelerinin kimseye danışmadan kendi kendilerini feshettikleri görülmektedir. Diğer bir deyişle Yozgat'taki Protestan kilisesinin kapatılmasına karar verdiler.

Beklenmedik bu durum karşısında Kayseri istasyonunda çalışan misyonerler, Amerikan Board'a danışmışlardı. Kurumlarının Amerika'daki merkezinden gelecek cevaba göre, bünyesinde gereksiz üyelerde dâhil olmak üzere bazı sorunları barındıran Yozgat kilisesi kapatılmalı mıydı, yoksa buradaki cemaate her şeye rağmen bir şans daha mı verilmeliydi sorusuna çözüm aramaya çalışmışlardı. Çünkü misyonerler böyle önemli bir kararın üyelerin çoğunluğu ile alınması gerektiğine inanmaktaydılar. İleriki yıllarda kaydedilmiş raporlar ve kendi aralarındaki mektuplaşmalarına göre ikinci seçenek ağır basmış, ne olursa olsun bazı üyelerin yetersizliğine ve bazılarının isteksizliğine rağmen Yozgat'taki Protestan kilisesi varlığını devam ettirmişti.

Kapatma kararının arkasındaki neden Protestan kilisesi üyelerinin kendi millet topluluklarından gördükleri baskı ile ilgili olabilir. Genellikle din değiştirenlere karşı ilk ve en güçlü tepki, diğer milletlerden ziyade din değiştiren kişinin kendi mensubu olduğu millet topluluğundan gelmekteydi. Örneğin, bir Ermeni din değiştirdiğinde, çevresindeki Rum ve Müslümanlardan çok Gregoryen Ermenilerin hedefi haline geliyordu. Sosyal yaşamda olsun, ticari ilişkilerinde olsun, çeşitli engellemelerle karşılaşmaktaydılar. Aynı şekilde, buldukları millet topluluğunun ruhban sınıfı da duruma tepkisiz kalmıyordu. Bu bakımdan kıyaslanırsa, kendi millet grubu üyelerini dış etkilere karşı koruma açısından Ortodoks din adamları, Gregoryen ruhban sınıfına göre çok daha etkin rol oynuyordu²³.

3.5. 1877-1890 Yıllarına Ait the Missionary Herald Dergilerinde Yozgat Kilisesi

Aslında Yozgat ile ilgili gelişmeler *the Missinary Herald*'dan takip edildiğinde, 1877 yılında da Yozgat'taki çalışmaların umut verici olduğu kaydedilmiş ve buradaki

23 Murat Gökhan Dalyan, "Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, s. 81, 85, 88. Osmanlı Hristiyanları içerisinde Protestanlığa geçenler arasında Ermeniler çoğunlukta idi, bkz. Resul Narin, "Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu", *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches* (Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı/ Special Issue in Honor of Prof. Dr. Azmi Özcan By His Students), Yıl/ Vol. 3, s. 260; Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 21, Bahar 2007, s. 199.

vaazlarının güçlü bir zemine dayandığı vurgulanmaya devam etmişti²⁴. Bu durum bir dereceye kadar istasyon raporlarının ve misyoner dergilerinin eş zamanlı olarak hazırlanmalarını ile açıklanabilir. Çünkü bazen Amerika'ya gönderilen rapor, derginin basım tarihinden sonra Amerikan Board'a ulaşabiliyordu. Hatta yıl içerisindeki önemli bir gelişme rapor gönderildikten sonra meydana geliyorsa, bir yıl sonraki raporda değiniliyordu. Bu nedenle, raporlardaki olayların değerlendirmesi yapılırken olası gecikmeleri de hesaba alıp bir yıl sonrasına da bakılması gerekmektedir²⁵.

Bu doğrultuda meselenin ilerleyen zaman içinde ne şekilde seyir ettiğini anlamak için *the Missionary Herald*'ın 1878-1890 senelerine bakıldığında, olayın üzerinden iki sene geçmesinin ardından Yozgat'ta bir anlaşmazlık ve zaman zaman kopuşlar olduğunun ipuçlarına rastlanmaktadır. Gerç, Lyman Bartlett'in raporuna yine herhangi bir atıfta bulunulmamıştı. Fakat 1879 senesinin son aylarında (23 Eylül 1879) Misyoner Edward Riggs Kayseri'deki Merkez Evanjelik Birliği Toplantısı hakkındaki yazısında kısa ve net olarak sadece, Yozgat'taki kiliseyle ve papazıyla ilişkilerinin sonlandırıldığını yazmıştı. Bunun dışında başka bir şey denmemişti²⁶.

1880 senesinde ise, Merkez Evanjelik Birliği Toplantısı Yozgat'ta yapıldı. Dergide hiçbir detaya inmeden Yozgat ve Sungurlu kiliselerindeki zorlukların çözüldüğüne değinilmiştir. Bununla birlikte, Yozgat'ı ziyaret eden misyoner Dr. Farnsworth, burada insanların ve vaizin kendisini sabırsızlıkla beklediğini yazmıştı²⁷. Aradaki bazı yıllarda Yozgat'tan hiç bahsedilmemiştir²⁸. 1887'ye geldiğinde, Yozgat kilisesinde, büyük ihtimalle 1877'dekine benzer bir olay meydana geldiğinin işaretlerine rastlanmaktadır. Çünkü dergide, "*buradaki kilise birdenbire ciddi bir ayrılma ve bazı üyelerinin*

24 *The Missionary Herald...*, Vol. 73, s. 150. *The Missionary Herald*'ın 1878 yılına ait sayısına bakıldığında da Yozgat'taki gelişmelerle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır, bkz.: *The Missionary Herald...*, Vol. 74, s. 24.

25 Daha önceki dönemlere bakılırsa mesela, 1 Mayıs 1858'de yazılan Yozgat Yıllık Raporu'nda henüz burada bir kilisenin olmadığı kaydedilmişti. Fakat aynı sene içerisinde birkaç ay sonra (12 Eylül 1858) Yozgat Protestan Kilisesi kurulmuştu. Kilisenin kuruluşundan 1858'de basılan misyoner dergisi de bahsetmemişti, çünkü büyük ihtimalle bahsedilen yılın sayısı da kilisenin kurulmasından önce yayınlanmıştı. Hem Yozgat İstasyonu'nun 1859'daki raporunda hem de *the Missionary Herald*'ın 1859'da yayınlanan sayısında, Yozgat'taki kilisenin 12 Eylül 1858'de kurulduğu belirtilmişti, bkz. SA, Report, Yozgat Station, 1858 May 01, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44054>, Erişim Tarihi: 5 Ekim 2019; SA, Report, Yozgat Station, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43102>, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2019; *The Missionary Herald...*, Vol. 54, s. 76-77; *The Missionary Herald...*, Vol. 55, s. 39.

26 *The Missionary Herald...*, Vol. 75., s. 59-60.

27 *The Missionary Herald...*, Vol. 76, s. 110, 261. 1883-1884 yılına ait Kayseri Raporu'nda Yozgat'taki kilisede hala bir papazın verimli olarak çalışmadığı görünmektedir, bkz. SA, Report, Cesarea Station, 1883-1884, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42163>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.

28 1882, 1885, 1886 yıllarında Yozgat'tan bahsedilmemiş, bkz. *The Missionary Herald...*, Vol. 78; *The Missionary Herald...*, Vol. 81; *The Missionary Herald...*, Vol. 82.

muhalefet toplantısı düzenlemesiyle hayrete düştü”²⁹ denmiş, hemen ardından Yozgat’taki Hristiyanların barıştığı dile getirilmiştir³⁰.

Misyoner raporlarının Amerika’ya gönderilirkenki gecikme payları hesaba alındığında bile, Amerikan Board dergisinin en fazla bir yıl sonraki sayısında yayınlanması gereken olaylar okuyuculara yıllar sonra aktarılmıştı. Yozgat kilisesini kırılmalara götürebilecek meseleler ya belli belirsiz, tek bir cümleyle anlatılmış veya durum tatlıya bağlandıktan sonra bahsedilmiş görünüyor.

Daha önce bahsedildiği üzere; din değiştiren kişilerle bu kişilerin eski cemaatleri arasında anlaşmazlıklar çıkması misyonerlik faaliyetlerinin olduğu birçok yerde gözlemleniyordu. Fakat Yozgat’taki olaylar Gregoryen veya Ortodoks Hristiyanların yerli Protestanlarla olan çatışması değildi. Burada yeni oluşan Protestan cemaatinin yerli üyelerinin kendi aralarında da fikir ayrımı öyle güçlüydü ki bazen Protestan kilisesinin işlemlerini engelleyecek bir hal alıyordu. Aslında 1877-1878’de üyelerin azınlığı, fesih kararıyla kiliseyi sona erdirmeye çalışırken, geri kalan çoğunluktan kilisenin devam etmesi gerekliliğine dair bir ses çıkmaması, aslında çoğunluğunda Protestan kilisesi üyesi olmaya çok hevesli olmadıkları izlenimi vermektedir. Yine de 1858 yılında kurulan kilise, -1895’ten sonra beş yıllık bir aranın ardından- 1910 senesine kadar varlığını sürdürdü³¹.

4. Ankara Protestan Kilisesi ve Cemaati

4.1. Lyman Bartlett’in Raporunda Ankara Protestan Cemaatinin Oluşumu

Yozgat’taki Protestan kilisesi dışında Lyman Bartlett tarafından 1877-1878 yılları için kaleme alınan bir diğer önemli konu ise, önceleri Bursa istasyonuna dâhil edilen ama incelenen dönemde Kayseri’nin dış istasyonlarından birisi olarak kabul edilen Ankara’daki Protestan cemaatinin oluşumudur. Kuruluşunda inancın güdüleyici etken olarak çok az rol oynamadığı bir kilise olması açısından ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Öyle ki, aslında olayların ortasında birçok suçtan aranan ve defalarca resmi emir ile

29 *The Missionary Herald...*, Vol. 83, s. 316.

30 *The Missionary Herald...*, Vol. 83, s. 316. 1890’a kadar olan dönemde misyonerler buradaki insanların olumlu yaklaşımından bahsetmişlerdir, bkz. *The Missionary Herald...*, Vol. 84, s. 389; *The Missionary Herald...*, Vol. 85, s. 112; Yozgat’ta yaşanan benzeri bir problem 1890 yılında Sungurlu’daki Protestan kilisesi için de belirtilmiş, misyonerler bu kilisenin varlığı korunmalı mı yoksa sona mı erdirilmeli sorusuna cevap aramışlardır, bkz. *The Missionary Herald...*, Vol. 86, s. 194, 516.

31 1895’te kapanan kilise 1900 yılında tekrar açılıp 1910 senesine kadar dini hizmet vermiştir, bkz. Gülbadi Alan, “Amerikan Board Misyonerlerinin Yozgat’taki Çalışmaları”, ..., s. 68-69.

İstanbul Ermeni Patriği'nin huzuruna çağrılan Aristachus isimli Ermeni bir piskopos bulunmaktaydı. Kaçış sürecinin tam olarak ne kadar devam ettiği kaynaklarda bahsedilmemiştir. Fakat gerekirse zincire vurulup getirilmesi emri verildikten sonra yakalanacağını anlayan Aristachus'un Ankara'da Protestanlığa eğilimi olan bir grup Gregoryen Ermeni'ye sığındığı ve İngiliz Konsolosu'nun da desteğini alarak kendisini Protestan ilan ettiği rapor edilmiştir. Ardından yaklaşık 200 Gregoryen Ermeninin onu takip etmesiyle Ankara Protestan cemaati resmen kurulmuştu. Ankara'da bir kilisenin kurulmasını ne kadar istemiş olsalar da gelişmelerin hızı misyonerleri rahatsız etmişti. Bu bağlamda Lyman Bartlett raporunda Kayseri'deki misyonerler adına açık ve net hoşnutsuzluğunu ifade etmiştir. Zira artık Ankara'da İncil'in vaaz edilmesine manevi değil, piskoposun kişisel durumu ve o anki siyasi gidişat sebebiyet vermişti. Daha da vahim olan, piskopos Aristachus'un aslında bir suçlu olmasıydı³².

4.2. The Missionary Herald'da Ankara'daki Protestan Cemaatinin Oluşumu

Ankara Protestan cemaatinin kuruluşu hakkında daha kapsamlı bilgi edinmek için, el yazması veya basılı, dönemin diğer misyoner kaynaklarına bakıldığında Aristachus isimli Ermeni piskoposa çok rastlanmamaktadır. Yine de basılı kaynaklardan *the Missionary Herald*'ın 1877 yılına ait 73. sayısında Protestan okuyucular da konuda kısaca bilgilendirilmişlerdi. Dergide, Amerikan Board'un İstanbul'daki tanınmış misyonerlerinden Henry Otis Dwight'ın, konuyu ele aldığı 6 Haziran tarihli mektubunun bir kısmına yer verilmişti. Buna göre, Ankara'daki Ermeniler birkaç aydır İstanbul'daki Ermeni Patriği³³ ile sorun yaşamaktaydılar. Patriği etkilemek amacıyla, Ankara Ermenilerinin piskoposu (Aristachus), Patrik'ten istifa talebinde bulunmuş ve talebi kabul edilmişti. Olayın ilerleyen günlerinde Aristachus, Ermeni Patriği'ne pişmanlığını ifade edip tekrar aynı göreve atanmak istedi fakat bu dileği kabul edilmedi. Durum bu şekilde gelişince, Aristachus Ankara Ermenileri arasındaki nüfuzunu kullanarak onlardan kendilerini Protestan ilan etmelerini istedi ve böylece hem Aristachus hem de Ankara'daki 200 Ermeni Protestanlığa geçerek toplu halde İstanbul Ermeni

32 SAK, Lyman Bartlett, Report of Cesarea Station, 1877-'8, Reel 589, Doc. No: 106.

33 1877-1878 Yıllık Raporu'nda veya *the Missionary Herald*'da İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin adı verilmemektedir. 1874 ve 1884 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği makamında İstanbullu Nerses II. Varjabedian bulunmaktadır, bkz. Türkiye Ermeni Patrikliği Resmi Web Sayfası, "Patriklerimiz", <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/>, Erişim Tarihi: 7 Ekim 2019; Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2001, s. 3.

Patriği'nden öç aldılar³⁴. Henry Dwight Ankara'daki mesele ile ilgili yazısı tam olarak şöyledir:

“Size Ankaralı Ermenilerin bu yakınlardaki uyanışını yazmadan önce, daha fazla bilgi edinme ümidiyle bekledim. Durum öyle görünüyor ki, bu yerin Gregoryen Ermenileri buradaki Patrik ile geçmiş birkaç aydır çatışma içindelermiş ve onların piskoposu, çatışmanın başlarında Patriği etkilemek niyetiyle istifa etti. Fakat onun istifası kabul edildi ve çatışma gerilimini kaybetti. Bir süre sonra piskopos Patriğe pişmanlığını ifade etti ve tekrar eski görevine getirilmek istedi, fakat dileği yerine getirilmedi. Bu nedenle o, toplu halde intikam önlemi olarak, Ankaralılar arasındaki etkisini kendilerini Protestan ilan etmelerine teşvik etmek için kullandı! Ankaralıların büyük kısmı papaya ait kilise ile bağlantılıdır. Dolayısıyla iki yüz kişiden oluşan Ermeni Gregoryen topluluğu, Protestan olmuştur. Göreceksiniz ki, hareket şu an için belirli umut verici bir temele dayanmamaktadır; fakat eski kiliseden bu başkaldırı bu insanlara gerekli ulaşımı sağlayacaktır...”³⁵.

Görüldüğü üzere aynı olay ve kişiler üzerine, Amerikan Board'un Kayseri'de görev yapan misyoneri Lyman Bartlett'in Amerika'ya gönderdiği yıllık raporu ve İstanbul'daki misyoneri Henry O. Dwight'ın *the Missionary Herald*'da basılan mektubunda, kimin kiminle sorun yaşadığı farklı ifade edilmişti. İki metinde de Ankara Ermenileriyle kendi dini otoriteleri arasındaki meselenin tam olarak ne olduğuna değinilmemekle birlikte; ilkinde Ermeniler ve Ankara'daki Ermeni piskopos Aristachus, ikincisinde ise Ermenilerle İstanbul Ermeni Patriği'nin sorun yaşadığı belirtilmişti.

Metinler arasındaki göze çarpan farklılık bununla sınırlı değildi. Ermeni piskopos Aristachus, bir kaynakta sadece çevresindekilerle sorun yaşamakla kalmamış, aynı zamanda Protestanlığı seçerek devlet otoritesinden kurtulmaya çalışan bir suçlu olarak betimlenmişti³⁶. Diğer kaynakta ise tamamen farklı bir karakter olarak, Ermeni topluluğunun Ermeni Patriği ile yaşadıkları sorunda halkının tarafını tutan, kendi pozisyonunu çevresindekiler için hiçe sayan, onlar için mücadele eden, cesareti ve düşünceleriyle

34 *The Missionary Herald* ..., Vol. 73, s. 277-278.

35 *The Missionary Herald* ..., Vol. 73, s. 277-278.

36 Fakat misyonerlerin kendi yazılarında da belirttiği üzere, devlet görevlilerinin yeri geldiğinde misyonerlere karşı tansiyonu azaltmaya çalıştıkları durumlar da oluyordu. Misyonerlerin hem yerel otoriteler hem de yerli halk ile olan ilişkileri zaman zaman değişiklik göstermektedir, bkz. *The Missionary Herald*..., Vol. 61, s. 112-113; Protestan misyonerler yerli halk ve yerli ruhban sınıfıyla olduğu kadar, farklı dinlerdeki misyoner grupları ile de çatışmalar yaşayabiliyordu. Çatışmaların nedeni genellikle rekabetti, bkz. Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston: Congregational Sunday School and Publishing, 1893, s. 195, 432; Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. 1, New York, D. Appleton, 1840, s. 205; Serkan Gül, “The French Catholic Missionaries in Lebanon Between 1860 and 1914”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, Middle East Technical University, 2015, s. 137-179; Ercan Uyanık, “II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi”..., s. 37. Yerli halk, din değiştirenlere yabancılaşmış gözle bakıyordu. Örneğin Muş halkı, din değiştirip Katolik olan Ermenileri “Frank” olarak adlandırıyorlardı. bkz. Horatio Southgate, *Narrative of a Tour*..., s. 205.

kendi milletinden bazı insanları peşinden sürükleyen kahramanvari bir piskopos olarak tanıtılmıştı.

4.3. Ankara'nın Misyonerler İçin Önemi

İki kaynağı da –Bartlett'in raporu ve Dwight'in mektubunu- bir kenara bırakıp *the Missionary Herald*'in daha önceki yıllara ait sayılarında Ankara ile ilgili diğer misyonerlerce yazılmış yazılara bakılırsa; Amerikan Board'un Anadolu'nun içlerinde daha doğru düzgün varlığını hissettirmedeği, 1840'lı yıllarda bile bir gün Ankara'da bir istasyon kurma fikrinde olduğu anlaşılmaktadır³⁷. Buna göre, 1877'den çok daha önce Ankara'daki misyon çalışmaları başlatılmış ve bir düzine kadar Ermeni Protestanlığı benimsemişti. Bu nedenle Amerikalı misyonerler, Ankara'ya yerli yardımcıları, vaizler ve bazen papazlar göndermeye başlamışlardı³⁸. 1864'te Ankara'da bir yardımcıya, 1865-1866'da dört yardımcıya, 1876'da ise yerli bir papaz Movses Mgrdichian'a görev verilmişti³⁹. 1868-1869 Bursa Raporu'nda Ankara, Bursa'nın on ikinci dış-istasyonu olarak kaydedilmiş olsa da buradaki misyon çalışmaları istenilen düzeye bir türlü ulaşmamıştı. Ankara'ya çok fazla önem verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1871 senesinde o dönemde Merzifon'da bulunan misyoner Benjamin Schneider mektubunda Ankara için sunuları belirtmiştir:

37 *The Missionary Herald Containing the Proceedings at Large of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, With a General View of Other Benevolent Operations for the Year 1836*, Vol. 32, Boston, Crocker and Brewster, 1836, s. 91. 1847 senesinde Amerikan Board'un Bursa'daki misyonerlerinden Bay Schneider'in Ankara'ya birkaç sene içerisinde misyoner göndermeyi istediğinden bahseden yazı için, bkz. *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1847*, Vol. 43, Boston, T. R. Marvin, 1847, s. 125.

38 *SA*, Report, Broosa Station, 1864-1865, by Joseph K. Greene, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43060>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019; *SA*, Report, Broosa Station, 1868-1869, by Sanford Richardson, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44086>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019; *SA*, Report, Broosa Station, 1869-1870, by Benjamin Schneider, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45046>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019; *SA*, Report, Broosa Station, 1865-1866, by Joseph K. Greene, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43071>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019.

39 *Fifth-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Worcester, Mass. October 4-7 1864, October 3-6, 1876*, Boston, Marvin and Son, 1864, s. 58-59; *Sixty-Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Hartford Connecticut, October 3-6, 1876*, Boston, Riverside, 1876, s. 124. Cemaat olarak tanınmasından önce Ankara'daki Protestanlar için ayrıca, bkz. *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1863*, Vol. 59, Boston, T. R. Marvin and Son, 1863, s. 365; *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1864*, Vol. 60, Cambridge, The Riverside Press, 1864, s. 145, 266. Yozgat'ta bulunan misyoner Fayette Jewett, 1858 tarihli mektubunda Ankara'ya bir iki yardımcı göndermeyi düşünüldüğünü belirtir, bkz. *SA*, Letter, to Harrison G. O. Dwight, from Fayette Jewett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45439>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.

“Diğer bir husus aslında çalışmanın başlamış olması gerçeğidir. Burada birçok kitap satılmış, çok fazla ışık saçılmış ve Protestan topluluğunun çekirdeği oluşturulmuştur. Gerçeği açık olarak sıkıca kucaklayan, bir düzinenin yarısı kadar veya daha fazla kişi var. Onlar çevrelerinde, başka her yerde çalışmalar ihsan edildiği, bunun yanında onlara hiçbir şey yapılmadığı düşüncesiyle oldukça üzgün görünüyorlardı... Fakat gerekli olan şey eğitilmiş yerli bir vaiz veya papaz veya misyonerdir. İç bölge kenti olarak, Ankara'nın sıra dışı seviyede zekâ ve medeniyet ve hatırı sayılır ölçüde eğitimi vardır. Eğitimsiz bir adam orada, özellikle eğitim kurumları aracılığıyla, Katoliklerin davalarına katlanmaları için sebebiyet verdikleri güçlü etki düzenine karşı kendisini kabul ettiremez”⁴⁰.

4.4. Hangi Piskopos Aristachus?

Görüldüğü üzere, Ankaralıların zekâ ve medeniyet seviyelerinin alışılmadık düzeyde yüksek olduğunu –ayrıca buradaki Katolik etkisini de düşünerek- cemaat liderliğine eğitimsiz birinin getirilemeyeceğinin altı çizilmişti. Bu noktada, *the Missionary Herald*'ın bir sene sonraki sayısında Ankara üzerine yazılmış yazılarına bakıldığında, Lyman Bartlett'in 1877-1878 Kayseri Raporu'nun bir bölümüne yer verilmiş, fakat Aristachus'tan bahsettiği kısma değinilmemiştir⁴¹. Bununla birlikte yeni gelişmelerin Bartlett'in Aristachus hakkında söylediklerini doğrular nitelikte olduğu görülmektedir. Çünkü derginin 74. sayısında yer alan yazıda Ankara'yı ziyaret eden misyonere göre:

“Yakın zamandaki Ankara ziyaretimin buradaki çalışma ile ilgili umutlarımı geniş ölçüde güçlendirmemiş olduğunu söylemekten üzüntü duyuyorum. İlk başta kendisini Protestan ilan eden Ermeni piskopos, hala Protestan ibadetine katılmaktadır ve her yerde Protestan olarak bilinmektedir, fakat korkarım ki gerçek bir dini yaşamı yoktur. Kendisini Ermeni kilisesinden ayırdıktan sonra, kısa zamanda kendisinin Protestanların 'piskoposu' olduğunun tanınması iddiasında bulundu, fakat şu an bu iddiayı şimdilik bırakmış görünüyor. Cemaatin, Protestan

40 *The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1871*, Vol. 67, Cambridge, Riverside Press, 1871, s. 73-74; *SA, Report, Broosa Station, 1869-1870*, by Benjamin Schneider, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45046>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019. 1875'te misyonerlerin Bursa'nın mali giderleri için hazırladıkları Bursa Hesapları'na (Bursa Estimates) göre Ankara'da kira için 800, yardımcıları içinse 4.800 kuruş harcamışlardır, bkz. *SA, Estimates, Broosa Station, 1875*, by Sanford Richardson, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45065>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019. 1864-1865 Bursa Raporu'nda, geçen Aralık'ta Ankara'daki paşaya kendilerini ayrı bir topluluk olarak tanıtmaları için Osmanlı Devleti'nin emir gönderdiğini ama paşanın bu emri yerine getirmedeği yazıyor. Aynı yılı kapsayan başka bir raporda (1865-1866 Bursa Raporu) ise kendi sivil haklarını koruyabildiklerinden (ve dini amaçları için 327 kuruş toplayabildiklerinden) bahsediyor. Aslında bu kadar küçük ve başında doğru dürüst dini liderleri bile olmayan bir topluluğa devlet otoritelerince “ayrı bir topluluk” sayılmaktan çok, buradaki az sayıdaki Protestana jest olarak ayrıcalık tanınmış olmalıdır. Zaten aynı senelere ait *the Missionary Herald*'ta bu tür bir durumdan bahsedilmemiştir, bkz. *SA, Report, Broosa Station, 1864-1865*, by Joseph K., <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43060>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019; *SA, Report, Broosa Station, 1865-1866*, by Joseph K. Greene, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43071>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019.

41 *The Missionary Herald...*, Vol. 74, s. 301.

rütbesine onunla katılanlarda, sadece küçük bir sayı halen ibadete devam etmektedir ve bazıları Seb't gününü ihmal etmektedir ve ticarete güvenilmezlerdir"⁴²

Görünüşe göre Aristachus, zaman içerisinde bulunduğu konumu kullanarak Amerikalı misyonerlere bazı dayatmalar getirmeye çalışmıştı. Yazıda sorunun sadece Ankara Protestan cemaatinin başı Aristachus ile sınırlı olmadığı, cemaati oluşturan üyelerin bir kısmının, özellikle de Aristachus'la olanların, istenilen özellikleri taşımadığı anlaşılmaktadır. Dini ibadetlerini ihmal etmenin dışında günlük yaşamlarında da beklenen özellikleri sergilemiyorlardı. Ayrıca ilerleyen yıllardaki misyoner kaynaklarına göre cemaatte de sayısal olarak bir düşüş vardı. 1877'de 200 kişiyi bulan Protestan cemaatinin sayısı 1880'de 50'ye inmişti⁴³.

4.5. Farklılığın Nedenleri

Ankara kilisesinin kuruluşu ile ilgili temel olarak bahsedilen iki belgenin, Bartlett'in raporunun ve Dwight'ın mektubunun, birbirinden farklı görünmelerinin birden fazla nedeni olabilir. İlk akla gelen, Bay Dwight'ın mektubunun tamamının değil, bir kısmının yayınlanmasıdır. Belki Henry Dwight da Kayseri Ermenilerinin Ankara'daki piskopos Aristachus'un sorunlu kişiliğinden bahsetmişti. Zaten *the Missionary Herald*'da çıkan yazıda, "*an extract from a letter from Mr. Dwight of Constantinople... (İstanbul'daki Bay Dwight'ın mektubundan bir parça...)*"⁴⁴ ibaresi kullanılmıştır.

Aristachus'un düzgün bir yaşamı olan, dini inançları istenilen düzeyde bir piskopos değil de bir suçlu olması durumunun *the Missionary Herald*'da bahsedilmemesi bir

42 *The Missionary Herald...*, Vol. 74, s. 24.

43 *The Missionary Herald...*, Vol. 76, s. 353. Bundan yaklaşık on yıl sonra, 1892'de, kitabında Anadolu demografisi üzerine oldukça detaylı bilgiler veren Fransız coğrafyacı Vital Cuinet, Ankara Protestanlarının sayısını 109 olarak kaydetmiştir. Ayrıca 1892'de biri Kayseri'de, diğeri Ankara'da olmak üzere iki Protestan piskoposluğu kurulmuştur, bkz. Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de l'Asie-Mineure*, Tome: 1, Paris, Ernest Leroux 1892, s. 277, 283. Her bireyin kanunlara göre kendi dinini yaşama ve kendi hür iradesi ile dinini değiştirme hakkı vardı. Fakat on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı topraklarında bu tür oluşumlar eskiden beri var olan millet gruplarına genellikle tehdit gibi algılanmıştır, bkz. Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti"..., s. 171-173; Roderic H. Davison, *Reforms in the Ottoman Empire...*, s. 118. 1844'te daha önce Osmanlı topraklarında İslam dininden başka dinlere geçenler için verilen ölüm cezası kaldırılmıştır, bkz. Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, University of Texas, 1990, s. 115. Rum ve Protestanlar arasındaki sosyal gerilim için, bkz. SA, Letter, to Secretary, Turkish Missions Aid Society, from Lyman Bartlett & Simeon N. Babasinian', <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43158>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019. Daha fazla örnek için bkz. SA, Letter, to W.A. Essery, Secretary, Bible Lands Mission Aid Society, from Lyman Bartlett and M. J. Baldwin, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44205>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019. 1882 Kayseri Yıllık Raporu'nda da Ankara'daki gelişmenin yavaş olduğu yazılmıştır. Lyman Bartlett'a göre bunun bir nedeni de buradaki Katoliklerdir, bkz. SA, Report, Cesarea Station, 1882, by Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46073>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.

44 *The Missionary Herald*, Vol. 73, s. 277.

dereceye kadar Amerikan Board'un kendi kamuoyunu rahatsız etmeyi istememesiyle açıklanabilir. Diğer bir deyişle, söz konusu meselede misyonerlerin kendi aralarında daha samimi bir biçimde detaylandırıp yazdıkları mektup ve rapor gibi yazışmalarla, kendi toplumlarını bilgilendirmek üzere bastıkları dergi gibi kaynaklarda verilen bilgiler her zaman aynı paralele gitmiyordu.

Aslında –Henry O. Dwight’a ait- *the Missionary Herald*’da Ankara üzerine yayınlanan yazıda belirtilen olay, Lyman Bartlett’in raporunda aktarılanlardan ziyade yıllar önce gerçekleşen başka bir olayı anımsatmaktaydı. Çünkü Ankara’daki Protestan cemaatinin kuruluşunda yaşananlar neredeyse 1846’da İstanbul’da ilk Evanjelik Ermeni Kilisesi’nin –aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki ilk Protestan kilisesinin- kuruluşu esnasında gelişen olaylara benzetildiği izlenimi uyandırır. 1846’da İstanbul’da, aynı Henry Dwight’ın bahsettiği gibi, bazı Ermenilerin İstanbul Ermeni Patriği ile sorun yaşamalarının hemen ardından, aralarından 40 kişi Protestanlığa geçmişti. Ayrıca, yine aynı şekilde özellikle Büyük Britanya’nın diplomatik kurumlarının desteğiyle (Britanya’nın İstanbul’daki elçisi Sir Stratford Canning’in yardımlarıyla) 1 Temmuz 1846’da İstanbul Evanjelik Ermeni Kilisesi kurulmuş, Papaz Apisoghom Hachaduryan kiliseye papaz olarak atanmıştı⁴⁵. Eğer bu benzetme bilinçli olarak yapıldıysa, Ankara kadar önem verdikleri bir yerdeki Protestan cemaatinin başına kesinlikle istenilen nitelikleri taşımayan birisini getirdiklerini doğrudan söylemek istemeyip, olayı mazur göstermeye çalışmış olmalarıyla açıklanabilir.

Fakat her iki metinde de anlatılan hikâye ne olursa olsun, Aristachus nasıl betimlense de betimlensin, Amerikalı misyonerler ortaya çıkan sonuçtan aslında çok da memnun

45 S. C. Bartlett, *Historical Sketch of the Missions...*, s. 79; Eleanor H. Tejirian-Reeva Spector Simon, *Conflict, Conquest...*, s. 86; *The Missionary Herald Containing the Proceedings at Large of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, With a General View of Other Benevolent Operations for the Year 1848*, Vol. 44, Boston, T. R. Marvin, 1848, s. 4; Cemal Yetkiner, “After Merchants, Before Ambassadors: Protestant Missionaries and Early American Experience in the Ottoman Empire, 1820-1860”, *American-Turkish Encounters: Politics and Culture, 1830-1989*, Haz. Selçuk Esenbel, Bilge Nur Criss, Tony Greenwood, Louise Mazzari, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2011, s. 26. İstanbul Evanjelik Ermeni Kilisesi için Papaz Apisoghom Hachaduryan dışında 2 diyakoz ve 2 yönetici seçilmiştir. Kilise kurulmadan önce İstanbul’da daha fazla Protestan Ermeni vardı, fakat bu kişiler Ermeni Patrikhanesi ve Bâb-ı Âli’nin ortak hareket etmesiyle tekrar Gregorian kilisesine geçmişlerdi, bkz. Gülden Sarıyıldız, “Osmanlı Devleti’nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesi’nin Tanınması”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, 2002, s. 258-259, 263-264. Ermeni Evanjelik Kilisesi kuruluşundan dört sene sonra Bâb-ı Âli tarafından resmen 1850’de tanınmıştır, bkz. İdris Yücel, “Yakın Şark’ta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme”..., s. 231. Aslında 19. Yüzyıl Osmanlı topraklarını ziyaret eden bazı Batılı gezginler, Osmanlı millet sistemi içerisinde dini ve etnik farklılığına rağmen kültürel ve günlük yaşam tarzı açısından Müslüman milletine en yakın millet grubu olarak Ermenileri gösterirler. Osmanlı devlet yöneticilerinin ve Ermeni milleti başının böylesi bir durum karşısında aynı şekilde tavır takınmaları ve beraber hareket etmelerinin bir nedeni de budur. Millet-i sadıka üzerine, bkz. Ercan Karakoç, “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 7, Sayı: 25 (Bahar 2010), s. 157-158.

değillerdi. Büyük ihtimalle onlar açısından, Yozgat Protestan Kilisesi örneğinde olduğu gibi, yeni kurulmuş olan Ankara Kilisesi'nde de önemli olan mesele Protestan niteliği taşıyan bir kurumun oluşturulmasıydı. İlerleyen süreçte kilisenin başına getirilen kişinin eğitilip doğru yolu bulabileceğini düşünmüşlerdi.

Bu makalenin başlangıcına yazılan "...şimdi ihmal edilirse, korkarım, her şey ters gidecek..."⁴⁶ sözleri, dönemin İngiliz Konsolosu'nun misyoner Lyman Bartlett'a 30 Mayıs 1877'de konu üzerine yazdığı mektubundan alınmıştır ve bu düşünceyi destekler niteliktedir. Çünkü Ankara'da yeni Protestan cemaatinin oluşumundan bahseden İngiliz Konsolosu duygularını şu şekilde ifade etmişti: "*İlk başta ele alınırsa büyüyüp gelişecek ve bu şehri başka bir yaşam ve gelişim merkezi yapacak; şimdi ihmal edilirse, korkarım, her şey ters gidecek*"⁴⁷.

Aslında 1850 yılında Osmanlı topraklarında Protestan cemaati resmen "millet" olarak tanınmıştı. Ayrıca 1870'lerde imparatorluğun başkenti İstanbul'da da olmak üzere başka birçok yerde Protestan cemaatleri kurulmuştu. Öyleyse, neden hem Amerikalı misyonerler hem de onların faaliyetlerini destekleyen İngiliz diplomatik temsilcileri Ankara Protestan cemaatinin kurulması için acele edip, başına kendilerinin de uygun bulmadığı bir kişiyi getirmişlerdi? Bu soruyu cevaplandırmak için raporun yazıldığı dönemin sosyo-politik gelişmelerine bakmak ipucu verebilir. İncelenen yıllarda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878'de Büyük Britanya'nın Kıbrıs'ı işgali dışında, Osmanlı İmparatorluğu –bütün bir yüzyıl boyunca olduğu gibi- Balkanlar ve Anadolu'da çeşitli ayaklanmalar ile uğraşmaktaydı. Özellikle Hersek'te sivil ayaklanma (1874-1876), Sırp ve Karadağlıların sınır saldırıları (1876), Bulgar ayaklanması (1876), Selanik olayı (1876), Bedirhan Osman Paşa isyanı (1877-1878) ve Zeytin'deki Ermeni isyanı (1878) bu olayların başta gelenlerindendi⁴⁸. Tüm bunların yanı sıra raporun kaleme alındığı sene, 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin Antlaşmaları gibi ağır şartları olan uluslararası antlaşmalar imzalanmıştı.

46 "...if neglected now it will, I fear, go all wrong...", bkz. *The Missionary Herald...*, Vol. 73, s. 278.

47 *The Missionary Herald...*, Vol. 73, s. 278.

48 Roderic H. Davison, *Reforms in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New Jersey, Princeton University Press, 1963, s. 414; Tuncay Ögün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, İstanbul, Yeditepe, 2010, s. XII; Firdevs Güneş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bedirhan Aşireti", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2015, s. 97-98; Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 18.18 (2005), s. 29-41; Selçuk Akşin Somel, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*, Lanham, The Scarecrow Press, 2003, s. ix-ixi; Çağdaş Lara Çelebi, *Ottomanism and Inter-Communal Relations, The Sanjac of Kayseri in the Decade of 1870-1880*, Saarbrücken, Lap Lambert Academic Publishing, 2011, s. 263-264.

Büyük ihtimalle Osmanlı Devleti için politik atmosferin bu derece yoğun olması, Anadolu'nun ortasında oluşturulması yıllardır tasarlanan yeni bir dini cemaat için kaçırılmaması gereken uygun zamanlama olarak düşünülmüştü. Aslında bazı Amerikalı misyonerler Osmanlı topraklarında meydana gelen sosyo-politik olumsuzlukların ve askeri başarısızlıkların kendi faaliyetleri için avantaj sağladığını, böylece önlerindeki engellerin ortadan kalktığını yazılarında da belirtiyorlardı. Örneğin misyoner Samuel Colcord Bartlett, kitabında 1839 senesinde misyon çalışmalarına karşı ılımlı bir tutum sergileyen Ermeni Patriği'nin görevden alınıp yerine Protestanlığa eğilimi olan Ermenilere ve Ermeni ruhban sınıfı üyelerine karşı sert önlemler alan yeni bir Ermeni Patriği'nin atanmasının misyoner çalışmaları için ne derece zorluklar çıkardığından bahsettikten sonra, bu engelin nasıl ortadan kalktığına da değinmişti. Buna göre, tam da bu dönemde ortaya çıkan Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, misyonerler için bir "kurtuluş aracı" olmuştu. Çünkü bu sayede Osmanlı sultanı (II. Mahmud), misyonerlere engel çıkartan Ermeni ve Rum patriklerinden binlerce erkeği askere almak için talepte bulundu. Ardından Osmanlı ordusu yenildi ve donanması teslim alındı. Dahası, Osmanlı sultanı değişti ve çocuk yaşta (henüz 17'sinde) başa geçen yeni sultan (Abdülmeccid) onlara halkı tarafından istenmemiş birçok ayrıcalık bahsetti⁴⁹.

5. Rapordaki Diğer Önemli Konular

Yukarıda bahsedilen konular dışında 1877-1878 Raporu, Protestanlığın Osmanlı topraklarında yayılması konusunda Amerikalı misyonerlerin özellikle İngiliz diplomatik kurumlarınca desteklediğini⁵⁰ de net bir şekilde ortaya koyması açısından önemlidir. Bu bağlamda, İngiliz Konsolosluğu mensuplarının zaman zaman münferit olaylara bile

49 S. C. Bartlett, *Historical Sketch of the Missions...*, s. 7-8. S. C. Bartlett'in kitabında bahsedilen, kendilerine karşı olumlu olan patrik, Bursalı İstefanos II. Ağavni Zakaryan'dı (1831-1839 ve 1840-1841). Ardından atanan ve Protestan misyonerlere karşı sert önlemler almasıyla tanınan patrik ise Balatlı Hagopos III. Seropyan'dı. (1839-1840 ve 1848-1858). Patrik Seropyan, Ermeni amiraların desteği ile misyonerlerin çalışmalarına karşı bir önlem olarak atanmıştı. Özellikle kendisinde önce gelen patrik ile kıyaslandığında oldukça sert önlemler aldığı bilinmektedir. Olaylar zincirinin tarihsel sıralanışına bakıldığında; S. C. Bartlett'in kitabında değindiği bir diğer mesele olan gayrimüslimlerin askere alınmaları durumunun Tanzimat dönemi öncesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Cephede asker olarak olmasalar da Osmanlı gayrimüslimlerinin Tanzimat dönemi öncesinde de orduda çeşitli görevlerde bulunuyorlardı. Büyük ihtimalle S. C. Bartlett, yazısında gayrimüslimlerin askere alınmasından bahsederken orduda asker olarak değil, diğer çeşitli görevlere atanmalarını kastetmişti. Çünkü Osmanlı ordusunun Nizip bozgunu, Islahat Fermanı öncesinde gerçekleşmişti, bkz. Çağdaş Lara Celebi, *Ottomanism and Inter-Communal Relations...*, s. 358; bkz. "Türkiye Ermenileri Patrikliği", <http://www.turkiyecermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/>, Erişim Tarihi: 05 Aralık 2019; Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti", s. 251, 255-256.

50 Çağrı Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *International Conference on "The United States and the Middle East: Cultural Encounters"*, Yale University, 7-8 December 2000, s. 194-195.

müdahil oldukları bilinmektedir⁵¹. 1880'li yılların ikinci yarısında dünyadaki toplam sayıları 80 civarında olan Protestan misyoner kurumlarının birçoğu, Amerikalı (32 kurum) ve İngilizler (24 kurum) tarafından kurulmuştu⁵².

İdeolojik olarak hemfikir olmakla birlikte, bazen İngiliz diplomatları Amerikalı misyonerler ve Osmanlı devlet otoritesi arasında iletişim bağı kuruyorlardı. Ayrıca, Osmanlı devleti ile Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk resmi temasları, Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması ve Seyrüsefayın Antlaşması'nın imzalandığı yıl olan 1830 senesinde, bir hayli geç başlamıştı. Bu nedenle ilk Amerikalı misyonerler Osmanlı topraklarında gezecekleri yerler konusunda Bâb-ı Âli'den seyahat tezkerelerini Britanya elçiliği aracılığı ile alıyorlardı. Osmanlı ve Britanya'nın geçmişe dayanan diplomatik bağlarının sağlam olması, Amerikalı misyonerlere avantajlar sağlıyordu. Öyle ki, 1830 sonrasında da Amerikalı misyonerler Britanya'nın desteğini alma konusundan istek göstermeye devam etmişlerdi⁵³.

Bununla birlikte Bartlett'in kaleme aldığı rapor, fazla detay vermeden 1878-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlı halkını ve ülke ekonomisini nasıl yordduğuna da değinmektedir. Osmanlı tebaası olmadıkları halde aynı toplum içerisinde yaşadıkları için misyonerler ve yürütmekte oldukları aktiviteler de savaştan etkilenmekteydi. Kayseri'de oldukları için kendileri coğrafi açıdan savaş tehlikesinden uzakta olsalar da Rusya'ya yakın bölgelerde misyon yapan bazı Amerikan Board misyonerlerinin tehlikeye maruz kaldıklarını anlıyoruz.

Sonuç

Sonuç olarak, Lyman Bartlett'in 1878'de Kayseri ve dış-istasyonları için kaleme aldığı rapor, Kayseri ve civarında misyonerlik faaliyetleri, misyoner okullarındaki eğitim, halkın Protestan inancına olan yaklaşımı, misyonerlerin yerli çalışanları ve halk ile olan ilişkisi gibi diğer raporlarda bulunabilecek konular dışında, dönemin önde gelen bir

51 Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon"..., s. 201; Bengül Bolat-Ratib Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı'nın Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017, s. 10.

52 Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)", Kırşehir, Ahi Evran Üniversitesi, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2017, s. 56.

53 William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire or Memories of Rev. William Goodell D. D.*, New York, Robert Carter and Brothers, 1878, s. 85, 412; Çağrı Erhan, "Ottoman Official Attitudes", s. 194-195; İsmail Köse, "ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri"..., s. 148; Melek Öksüz, "Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı"..., s. 149. Misyonerler gibi, Amerikalı tüccarlar da daha önceleri Osmanlı topraklarında seyahat ve ticari işlerini yürütmek için gerekli belgelerini İngiliz otoritelerinden sağlıyorlardı, bkz. Haluk Selvi- Kurtuluş Demirkol, "Osmanlı Devleti'nde Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarının Hukuku ve Karşılaşılan Bazı Problemler", *History Studies*, Cilt: IV, Özel Sayı, 2012, s. 329.

misyoner ibadethanesinin mimarisi, kısaca Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Anadolu’da yaşanan ekonomik zorluklar, Amerikalı misyonerler ve İngiliz diplomatik kurumları arasındaki yakınlık, Yozgat’taki Protestan kilisesinin ilginç durumu ve Ankara’da Protestan cemaatinin kuruluşu sırasında yaşanan olaylar gibi önemli konularda, çoğu kaynakta bulunmayan detaylar vermektedir.

Öyle görünüyor ki, bir dereceye kadar 19. Yüzyıl’da Amerika, İngiltere ve diğer bazı Batılı ülkeler Osmanlı topraklarında dini ve siyasi etki alanları oluşturmak için misyonerlik faaliyetlerinden destek alıyorlardı. Bu süreçte bazen Protestan cemaatlerin kurumlaşmaları aceleye getirilmiş, ne Protestan cemaatinin üyelerinin bir kısmı ne de Protestan kiliselerin başlarına getirilen bazı kişiler bilinçli bir şekilde davranmamışlardı. Piskopos Aristachus’un durumu bir kenara, Ankara –ve Yozgat’ta- Protestanlığı seçenler arasında kararsız ve hatta neden Protestanlığı seçtiğinden habersiz olanlar vardı.

Misyonerlerin rapor ve mektup yoluyla kendi aralarında yazışmalarıyla, misyoner kurumlar tarafından özellikle Protestan okuyuculara yönelik basılan gazete, dergi gibi yayın organlarının neşrettiği bilgilerde zaman zaman farklı detaylara yer verildiği gibi, aynı olayı farklı açılardan sunabilmekteydiler. Aslında bu durum dönemin diğer kurumlarında gözlemlenebilir. Kurumlar kendilerine olan güven ve desteğin azalmaması için bazı meseleleri tam olarak paylaşmıyor olabilir. Fakat Lyman Bartlett ve Henry O. Dwight’ın aynı konu üzerine yazdıkları yazılarında detay farkı olmasının ötesinde bilgi uyumsuzluğu olduğu anlaşılmaktadır.

Belki bu durum, bazı konularda Amerikan Board misyonerleri arasında ara sıra fikir ayrılığı olduğunu işaret etmekteydi. Düşünce ayrılıkları kendi aldıkları eğitim farkından, kişisel deneyimlerinden veya başka bir etmeden kaynaklanıyor olabilir. Ama belki de bu durum kendi dinlerini ve kültürlerini yabancı topraklara yaymaya çalışan misyonerlerin gittikleri yerlerde karşılaştıkları kültürlerden, toplumsal davranış ve yaşam şekillerinden bir dereceye kadar etkileniyor, belli konularda doğrunun ve yanlışın Doğu ve Batı toplumlarında değişmediğinin farkına varıyor olduklarının göstergesiydi.

Özetlemek gerekirse; Lyman Bartlett tarafından kaleme alınmış olan bu rapor, dönem hakkında araştırma yapanlara birçok değerli bilgi sunmaktadır. Ve aynı zamanda, korkarım, geçmişte yapılan bazı hataları da dile getirmektedir.

Kayseri İstasyonu Raporu, 1877-'8⁵⁴

Misyonerlik çalışmamızın tarihinde bir başka olaylı yılı daha kapatırken, zorlu ve kanlı savaş sınırlarımıza kadar genişlemişken, çalışmalarımıza ciddi bir sıkıntı yaşamadan devam etmemizi sağlayan koruyucu Tanrı'ya minnetle şükrederiz. Bu savaşla yıkım binlerce eve taşınmış; ülkenin ticari çıkarları tamamen altüst olmuş, çoğu misyoner kardeşimizin çalışmaları büyük ölçüde engellenmiş ve bazıları yakın tehlikeye maruz kalmıştır; yine de savaş alanından uzakta, vergilendirmenin ağır yüklerinden ve bunun sonucunda yaşanan sıkıntılardan kaynaklanan engellerimiz sadece tesadüfi olmuştur.

Sunmak zorunda olduğumuz kayıt geçmişteki bazı yıllara oranla daha az cesaret verici olsa da yine de, ülkenin durumunu ve birçok rahatsız edici etmenin insanlar üzerine tatbik edildiği göz önüne alındığında, Tanrı'ya şükretmek ve cesaret almak için kesinlikle çok fazla nedenimiz var.

Misyoner gücümüz, Amerika'daki Bay ve Bayan Farnsworth'un yokluğuyla azalmıştır. Yıllık Toplantıdan döndükten sonra yazı Yozgat'ta geçiren, Bay & Bayan Staver da 6 aydır merkez istasyonda bulunmamaktadır. Bayan Staver'in geçici hastalıkları haricinde, istasyon camiasının sağlığı genellikle iyidir fakat aktif hizmetten çok az zaman kaybedilmiştir.

Yıl boyunca makul miktarda gezi başarıyla tamamlanmıştır; geniş bir eğitim sınırı dikkatli bir misyoner denetimine alınmış, düzenli O.T.⁵⁵ Tarihi öğretim dersinin yanı sıra, yerli çalışanlarla beş aylık yoğun mektuplaşma yapılmış ve misyoner merkezine yakın dış istasyonlarda biraz vaaz verilmiştir. İstasyon hesaplarına da gereken özen gösterilmiştir. Son mali yılın kapanışında Bay Staver Maliye Bö'l.'nün sorumluluğunu üstlendi.

İnceleme altındaki alanı raporlarken, İstanos'daki de dâhil, ilk olarak şu an altısına sahip olduğumuz Kiliselerin, sahamıza yıl içerisinde eklenmiş olduğunu, fark ettik.

Kayseri'deki kilise iyi derecede refah seviyesine sahiptir ve şehirde ve üyelerinin bulunduğu her yerde iyiliğe olan etkisi, umuyoruz ki, devamlı artmaktadır. 1877 senesinde, üyeliğine katılım sayısı 48 idi ve 1 Ocak 1878'den itibaren 27 kişi daha kabul edilmiş, 1 Ocaktan itibaren 75 olmuştur. Bu sayının neredeyse yarısı Kayseri

54 ACT, Reel 589, Doc. No: 106, Lyman Bartlett, *Report of Cesarea Station, 1877-'8*.

55 Orijinal metinde ders ismi kısaltma olarak 'O.T. History' olarak verilmiştir. Çeviride bu kısaltmanın "Old Testament History" (Eski Ahit Tarihi) olduğu varsayılmıştır.

sakiniyken, geri kalan kısmı esas kiliseden⁵⁶ dört-on dokuz mil arasında değişen çeşitli mesafelerde bulunan dış-istasyonlarda, ikamet etmektedir. 325 olan mevcut üyelerinin neredeyse yarısı Kayseri sakinidir.

Son raporumuzda, bu kilisenin İskoçya'daki papaz tarafından toplanan fonlarla yeni bir ibadethanenin inşa edilmesine başlamış olduğu gerçeğine değinildi. Bu bina tamamlandı, ayrıca onun yanında, kız okulu ve papaz evinden oluşan bina da tamamlanmıştır.

Şimdiye kadar, tüm ibadet yerlerimiz okul-evleri olarak inşa edilmiştir ve her yerde hem okul hem de halkın ibadeti için bulundular. Kayseri'de inşa edilen bu kilise, bütün alanda, Bâb-ı Âli fermanı ile böyleleri yetki verilmiş ilk kilisedir.

Mimari oranları ve cilasındaki zarafeti bakımından, bu bina Kayseri'deki benzeri her şeyi gölgede bıraktı. Yüzeyin 18 ayaktan daha aşağısına yerleşiktir, sert bir zemine dayanarak, koyu renkli kesme taştan inşa edilmiştir, çatısı da taştan olan, bir dizi zarif kemerden oluşur. Bu kemerler, her biri tek bir taştan oluşan altı sütun ile desteklenir, on dört ayaktan daha geniştir. Tüm yapı üzerinde fresklerle zevkli süslenmiş ve bir sıra pencereyle aydınlatılmış zarif bir kubbe yükselmiştir. Duvarlar ve tavan tamamen saf beyaz renkte cilalandı ve kubbedekilerin yanı sıra, iki sıra pencere, binayı çok aydınlık ve neşeli yaptı. Yapının ebatları 72x42 ayaktır, kanepelerle birlikte yaklaşık olarak 800 kişi rahatlıkla oturacaktır. Diğer bina, aynı yapı sahasındadır ve kiliseden elli ayak uzaklıktadır. 72x34 ayak olup iki katlıdır: ilki, geniş ve havadar odalarıyla, ayrıca geniş ve güzel bir konferans salonu ihtiva eder, kız okulu için planlanmıştır ve ikincisi papazın ailesinin kalmasına uygun olarak ayarlanmıştır. Kilise gibi bu bina da layığıyla inşa edildi ve bütün yerleri çeşitli kullanımlara adapte edilebilir hale getirildi. Bu yapı sahası, birkaç sene önce üzerine Katoliklerin kilise yapmaya başladığı ama bitiremedikleri başka bir inşaat alanıyla yan yanadır. Bu binaların masraflarına yönelik kilise ve cemaat, henüz tamamı ödenmeyen, 100 TL taahhüt etti.

Yozgat'taki kiliseyle, “olmak, ya da olmamak”, sonunda kendileri tarafından olumsuz karar verilen, ilginç bir soru olmuştur! Vaizleri, Bar Garabet Kullujjian, Ankara'daki geçici görevinden sonra, Talas'taki cemaatten gelen daveti kabul ederek, yazın başında görevinden ayrıldı, hala görev yaptığı alanını çok kabul görerek genişletti.

Yozgat'taki kilisenin birkaç üyesi (ve en güvenilirleri) vaizsiz kalırken, kilisenin bazı gereksiz üyelerden nasıl kurtulacağı sorusu üzerine yapılan istişare amaçlı birçok toplantıdan sonra, bunu kilise otoritesinin hiçbir düzenli teşebbüsü ile yapamayacakları

56 Metnin orijinalinde “parent church” deyimini kullanılmıştır.

sonucuna varılır, birleşik çoğunluk talebi için ve hiç kilise olmamasının bu tür unsurlara sahip bir kilise olmasından daha iyi olmayacağını göz önüne alarak, kasıtlı olarak kendi ölüm-fermanlarını imzalama kararına vardılar ve oyla, artık bir kilise olmadıklarını ilan ettiler. Bu kararı, misyonerlerle veya yerli papazlarla istişare etmeden, harekete geçen sayı kilisenin oy veren üyelerinin üçte birinden fazla olmamasına rağmen, böyle bir kararı alma hakları olduğuna inanarak, aldılar.

Onların umutları, sonunda iyi sonuçların gerçekleşeceği uzak olmayan bir günde eski kilisenin yıkıntısından geriye kalan rahatsız edici unsurlardan arınmış yeni bir kilisenin kurulabileceğidir. Fakat Yozgat'ı son ziyaretlerinde misyonerlerle olan görüşmede, düzensizlik ve atmış oldukları adımın akılsızlığını gösterdiler ve hareketlerini gözden geçirmek için ve oylamalarını iptal etmeleri için kolaylıkla ikna edildiler. Sonbaharda, Merzifon'daki son sınıftan mezun Bar. Hagop Filyan, hizmetlerine bu insanlarla başladı ve onlar tarafından iyilik ile karşılandı, fakat çok az manevi hayat ortaya kondu ve temel rahatsız edici etki ortadan kalkmadı. Böyle bir kiliseyle ne dersin alınacağı sıklıkla tekrar eden ve zor bir sorudur. Kilise güçsüz ve güvenilmezdir ve sık sık dışarıdan gelen kötü etkilerin hâkimiyeti altında kalmaktadır. Cemaatin içerisinde etkileri kıymetli ve kolaylıkla dışlanmayacak değersiz üyeleri vardır. Hem kilisede hem de toplulukta anlayış ve doğru yönde çaba birliği çok azdır ve kilise ve topluluğa bakıyoruz ve gerçeğin içten ve sağlam ilerlemesine boşuna bakıyoruz. Onlara daha fazla yardım etmeden önce, saflarını arındırmalarını ve güvene layık olduklarını göstermeleri için bırakalım mı, yoksa Kutsal Ruh'un hediyesinin kalplerini arındırması için umutla dua ederek çalışmaya devam mı edelim? İşte gelişmekte olan okullarıyla ve alışılmadık derecede büyük ve umutlu verici bir Hristiyan kadın grubuyla geniş bir cemaat ve sık sık müjdenin inançlı vaazı için gelişen bir şehir. Yozgat ile ilgili anlayış ve danışma arıyoruz.

Yılsonuna yakın Mancusun'daki kilise, oy birliğiyle ve tamamen samimiyetle, Gemerek'teki cemaatle iki sene ara verdikten sonra papazlarını geri dönmeleri için davet etti. Duygu uyumu hâkim görünüyor, karşılıklı güven yeniden sağlandı ve hem papaz hem de insanlar iyi sonuçlar elde etmeyi umuyorlar.

Önceki raporların belirttiği gibi, Sungurlu'daki kilise hala papazsızdır; yine de üyeleri birleşmiş ve uyumludur ve bu kilisenin çevredeki topluluklara olan etkisi olumludur. Bar. Hohannes Hagopian onlara vaiz olarak hizmet vermektedir ve onların papazı olarak yerleştirilebileceğini umuyoruz. 1877'de kiliseye dört kişi eklendi.

İncirli'deki kilise her yere ışık olmaya devam ediyor. Papaz, daha önce olduğu gibi,

şehirlerarasında sık sık gitmektedir, kasabalar arasında müjdenin az veya kendisi dışın-
da hiç vaaz edilmediği birçok yeri ziyaret etmeye devam etmektedir. Her yerde iyi kar-
şılanmaktadır ve sıklıkla Ermeni kiliselerinde vaaz vermek için davet edilmektedir. Onu
tamamen gezici çalışan olarak görevlendirmenin daha iyi olup olmadığı sorusunu de-
ğerlendiriyoruz, çünkü bu iş için daha üstün vasıflara sahip. Geçen yıl, bu kilisenin
maddi sıkıntıları özellikle ağırdı. Son baharda çevrede bol miktarda hasat toplanırken,
bölgeyi sıkça ziyaret eden dolu-fırtınasının sonucu olarak, İncirli'nin mahsulleri nere-
deyse yıkımdı. Dolayısıyla, papazlarına olan yükümlülüklerini sadece kısmen yerine
getirebildiler.

İstanos'taki kilise sadece iki yaşında olmasına rağmen, etkisini güçlü bir şekilde his-
settiriyor. Geçen Kasım'da, kendi üyelerinden biri, Merzifon'daki son sınıf mezunların-
dan olan Bar. Hairabed, müjdeyi korumak için bu yerel yerleşim yerine döndü. İnsanlar
tarafından büyük ölçüde seviliyor, cemaati sürekli büyüyor ve yakında onların papazı
olabileceğini umuyoruz. Cemaatlerin çoğu çok fakirdir, ancak, kendi hür iradeleri ile
vaiz ve öğretmen için harcamalarının üçte biri olan, aylık bir Türk Lirası⁵⁷ ödemeyi tek-
lif ettiler. İstanos için beklenti kesinlikle, çok cesaret vericidir ve bizler geniş, kendine
güvenen bir Hristiyan topluluğun hızlı bir şekilde gelişmesini bekliyoruz.

Düzenli Cemaatlerden 26'sının tümünde, müjdenin yıl boyunca veya hemen hemen
tüm yıl vaaz edilmiş olduğunu bildirdik. Bunlara ek olarak, cesaret veren bir başarıyla,
birkaç aylığına her biri beş farklı yerde, öğrenciler görevlendirildi. Bu cemaatler mün-
asebetiyle, kamu ibadetine ortalama katılım yaklaşık 2.800'dür, yıl boyunca sadece hafif
bir artış gösterdi.

Bu görevle ilgili yirmi dört çalışan görevlendirildi, bunlardan beşi buyrulmuş⁵⁸ pa-
pazdır ve sekizi lisanslı vaizdir.

Her bir cemaat için detaylı rapor vermeye yerimiz olmasa da Ankara'daki çalışma-
nın birkaç özel uyarı sözü gerektirdiği görülüyor.

Yazın başlarında, Ankara Ermenilerinin bir kısmı tarafından aleyhinde ağır suçlama-
lar olması gerekçesiyle Aristachus isimli ünlü bir Ermeni piskopos, davranışlarının ce-
vabını vermesi için İstanbul'daki Patrik'in huzuruna çağrıldı. Gitmeyi reddetmesi üzeri-
ne, ikinci bir talepte bulunuldu, Hükümet yakalanmasını ve eğer gerekirse zincirle bile
olsa Başkent'e gönderilmesini emretti. Başka bir kaçış yolu bulamadığı için, inançlı

57 Orijinal dokümanda para birimi "Turkish £" olarak belirtilmiştir.

58 Ordained pastors.

küçük bir gruba sığınmak için kaçtı ve kendisini Protestan ilan ederek, Ankara'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Gelheral'ın koruması altına girdi.

Onunla birlikte, toplamda neredeyse iki yüz kişi yapan, altmış kadar Ermeni ailesi geldi.

Bay G.'nin başvurusu, iki kabiliyetli adamı derhal, öğretmen ve vaiz olarak göndermemize sebep oldu. Büyük bir bina kiralandı, düzenli dini hizmetler başlatıldı ve bir okul açıldı. Böylelikle Ankara'daki Protestan topluluğu, o zamandan itibaren, hakları olan ve başkalarının saygı duymak zorunda olduğu tanınan bir kurum haline geldi. Hala tanınıyor: haklarına saygı duyuluyor; müjde düzenli olarak vaaz edilmekte ve iyi bir okul devam ettirilmektedir.

Fakat aslında beklenilenin, bu harekete dini inancın değil, politik dürtülerin sevk etmesinin çok da cesaret verici manevi sonuçlar doğurmadığını bildirmekten üzüntü duyuyoruz. Kendilerini Protestan ilan eden geniş cemaatlerden, ancak çok azı kendilerini gerçeğin takipçileri olarak tanımlamışlardır ve Piskopos kamu ibadetine katılmaya devam etmiş olsa da az çok düzenli bir şekilde, hala görev rozetini takmaktadır ve hakikat için özel bir gayret göstermemektedir. Eski Protestanların küçük bir cemaati hala daimî ve umut vericidir ve Ankara'da müjdenin vaazı için geniş bir kapı açılmıştır ve umudumuz inançlı ve azimli çalışmayla, iyi tohumların daha da bol meyve vereceğidir. Şu anki vaiz, Bursa bölgesinden Papaz Alexander Pestimaljian'dır.

Okullar ve Öğretmenler: Yılın belli bir döneminde veya tamamında öğrenim verilen ortak okulların⁵⁹ sayısı kırk olup, bunların üçünün ikisi Kayseri'de, biri Talas'ta özel fonlarla desteklenmiştir. Bu okullarda ders verilen talebe sayısı yaklaşık 1.800'dür. Bu sayıya ek olarak, yaklaşık 200 yetişkine, özel ders verilmekte veya akşam okullarında eğitim görmekteler. Bu toplamda aşağı yukarı 2.000 yapmakta, '76'da raporlanandan sadece yaklaşık 80 daha fazla etmektedir. Birçoğunun aynı zamanda köylerde vaiz olarak çalıştığı, işe alınan öğretmen sayısı 45'tir.

Bu okullar, neredeyse istinasız, düzen ve eğitim bütünlüğünde ünlenmişlerdir ve bu yüzden Protestan olmayan topluluklardan büyük bir sınıfın güvenini ve iltimasını kazanmıştır. Talebelerin genellikle Sebt Günü kamu ibadetine katılımları gereklidir ve okullarda günlük İncil eğitim almakta, gelecekte karakterlerinin oluşmasında önemli bir tesir sahip olacak, güçlü bir ahlaki ve dini etkinin altına girmektedirler.

59 Orijinal metinde, 19. Yüzyıl Amerikasında devlet okulu anlamına gelen "common schools" tabiri kullanılmıştır.

Eğitim Sınıfı: Son Yıllık Raporumuzda 24 eğitim sınıfı bildirildi. Bu sayıdan, 3'ü (Rum)⁶⁰ Merzifon'a İlahiyat Semineri hazırlıklarını tamamlamak ve böylece işin ehli birer Rum hocası olma avantajını sağlamak için gönderildiler. Sekizi kısım öğretimde işsizdi, çoğu çalışmalarına devam edecek. İki çalışmasını sağlık yetersizliği nedeniyle terk etti ve üçü eski sınıfın sekizini bırakarak uygunsuz olduklarından atılmışlardır. Sekiz yeni erkek katılmıştır, sayıları on altı etti ve rapor ettiğimiz yıl için uygun bir şekilde eğitim sınıfına bağlandılar. Bu sayıdan yedisi Merzifon'daki mevcut üçüncü sınıfa⁶¹ katılmıştır; ayrıca öğretimle meşgul genç bir adam, bir Rum, eğitimle meşgul olurken kendisini Kurul'a⁶² masraf olmadan Seminer için hazırlamıştır. Daha önce Merzifon'a gönderilen üçünü ekleyerek, şimdi Misyon Semineri üçüncü sınıfında, Kayseri sahasından on bir öğrenci ediyor. Bu adamlardan dördü Rum'dur. Bu sadece en büyük sınıf değildir, bütün olarak, açık farkla Merzifon'a göndermiş olduğumuz herhangi birinden en umut verici olanıdır. Ortalama yaşları neredeyse yirmi birdir.

Kadın Kurulu'na uygun biçimde ait olan Bölümde, aşağıdakileri bildiririz:

1. Yedi İncil Okuyucusu: İki Kayseri'de, iki Yozgat'ta ve birer tane Talas, Everek ve Niğde'de. Bunların hepsi, yapabileceklerinden daha fazla çalışmayı bildiriyorlar. Gerçeği duymak için büyük heves ve çok az muhalefete rastladılar. Devamlı çalışmaları ile zamanı geldiğinde değerli hasat verecek çokça iyi tohum ekildi.

2. Ayrı Kız Okulları: Kayseri, Talas, Niğde, Yozgat, Sarı Hamza ve Gemerek'te. Bu okullarda aynı zamanda, iyi bir güçtür ve kızların eğitimi ile ilgili halkın düşüncesi hızlı bir şekilde değişmektedir.

3. Talas'taki İstasyon Kız Lisesi: Bu okul şu anki sistemi üzerine kurulduğundan bu yana dört yıl geçti ve en umutlu arkadaşların bekleyebileceği her şeyi kanıtladığını bildirmekten memnuniyet duyuyoruz. Bu süre zarfında, okul mensubu sayı altmış üçtür. Şu anda bildirilen yıl boyunca mevcut olan sayı elli beş olup, bunların kırk dördü, okulun yazılan üyeleridir. Kışın onu, dokuz farklı yerde öğretim verdiler. Bunların çoğu bu baharda okula, başka bir eğitim dönemi için döndü. Bu öğretmenlerin birçok alanlarındaki etkisi memnun edici olmuştur.

60 Orijinal metinde İngilizce karşılığı "Greek Orthodox" olan "Rum" kelimesi yerine "Greek", yani "Yunan" kelimesi kullanılmıştır. Çeviride, metnin içeriğinden ve bölgesel demografik koşullardan dolayı bu kişilerin Yunan değil, Rum oldukları farz edilmiştir.

61 Raporda, "junior class" denmektedir. Amerikan eğitiminde junior class, üçüncü sınıf öğrencisi veya lise ve üniversitede son sınıftan bir önceki sınıf için kullanılmaktadır.

62 Burada "Kurul"dan kasıt ABCFM yani, American Board of Commissioners for Foreign Missions'tır.

Okul çalışmalarına ek olarak, kadınların dua-toplantılarını yönetiyorlar, düzenli İncil öğretimi veriyorlar, evden eve ziyarette bulunuyorlar, kadınlara okumayı öğretiyorlar ve her yerde iyilik için direkt ve pozitif etki yaratma gayreti gösteriyorlar. Bu öğretmenler, istisnasız, güvenlerine sadık olduklarını kanıtlamışlardır ve çalıştıkları kişilerin sevgi ve güvenlerini sağlamışlardır.

Aynı 1876-7 kışında öğretimle görevlendirilmiş, beşinci sınıf için de geçerlidir. Bu son bahsedilenler, çalışmadaki ilerlemeleriyle ve bu seneki genel gelişimleriyle, disiplin sürelerinin çok büyük avantaj olduğunu kanıtlamışlardır.

Bu okulun planı, daha ileri seviyedeki sınıflar ile ilgili olarak, tahsil sürelerini çalışma süreleri ile değiştirmek, böylelikle aralıksız müfredat programının başarmayı sağlamayacağı, bağımsız ve olgun karakter geliştirmeyi ummaktır.

Okulun konumu, her yönden çok sayıda kasabaya orta derecede uzaklıktadır- ve bu kasabalara erişim kolay ve çoktan çalışmaya açıktır-, bu planın yerine getirilmesi için en iyi olanaklar sunmaktadır:

Kızların eğitimi ile ilgili kamuoyunun ilerlemesi öyle görülüyor ki dört yıl önce, okula yarım düzine uygun kız sağlamak için bile en azimli çabayı göstermek zorunda kalırdık, şimdi ise acil başvuru sayısı, alabildiğimiz sayıyı aşmıştır.

Baştan itibaren bu okula iştirak eden belirgin ilahi bir kutsamayı bildirmekten memnuniyet duyuyoruz. Fikir değişikliğine dair iyi kanıt sunarak, yıl içinde bir ara okulla bağlantılı elli beş öğrenciden, yirmi altısı kilisenin üyesi olarak kabul edilmiştir. Diğer birçoğu da cesaret verici dindarlık işaretleri göstermektedir.

Bu yüzden, bu kızların tüm öğretimi devlet okulu ile bağlantılı olarak verilmiştir, böylece devlet okulu karakterine çok şey katarken, öğretmen harcamalarında büyük tasarruf sağlanmıştır. En gelişmiş sınıf aritmetik, coğrafya ve Ermenice dilbilgisi ve fizyolojiyi çoktan bitirmiştir. Eski Ahit tarihi parçalarının tümünü, Dört İncil, Havarilerin Eylemlerini⁶³ kapsayan sistematik ve kesintisiz İncil dersleri aldılar ve son sınav takip ettikleri tüm çalışmalara övgüye layık bir benzerlik göstermiştir.

Geçen yıl, her bir kız için kurulun masrafı yaklaşık dört Türk sterliniydi. Kurul ödeneğinin yanı sıra, birçoğunun masrafı özel kaynaklardan ödendi.

63 The Acts of Apostle, Türkçe'de "Havarilerin Tarihi" olarak da geçer. Yeni Ahit'in beşinci kitabıdır ve ilk Hristiyan kilisesinin kuruluşu ve gelişimini anlatır.

Fakat belirtmek gerekir ki, okulun şu anki refahı, az sayıda kişinin daha iyi vasıflara sahip olabildiğinden veya işlerine daha iyice adanmışlarından çok, büyük ölçüde Bayan Blossom'ın etkili gözetimine borçludur.

Kendini Geçindirme: Kendini geçindirme doğrultusunda, çok cesaret verici bir gelişme bildiremiyoruz. Kıtılıktan önce cemaatlerimiz bu konuda iyi gidiyordu ve yakın gelecekte, Kurulun yüklerinin doğal olarak hafifleyeceğine dair güçlü umudumuz vardı. Fakat kıtlığın kayıpları ve savaşın ezici yükleri, cemaatlerimizde birçoğunu kati muhtaçlığa mecbur etmiştir, bazıları savunma yapmakta acele etmeyecekleri bahane sunarken, diğer birçoğu daha önceki gibi veremeyecek hale gelmiştir. Özellikle geçen sene boyunca, bütün diğer düzenli vergilere ek olarak, savaşı sürdürmeye yardım için Hükümetin devamlı tekrarlanan talepleri: genel iş bezginliği ve emeğin fiyatı (kuruşta) artık yok, ama eskisinden daha azken, yaşam gereksinimlerinin çoğunun kuruş değerlerindeki büyük artışı, neden cemaatin daima yoksul olduğunu, dini amaçlar için katkıları büyük ölçüde arttırmamaların en önemli nedenleridir.

1877'nin katkıları, yaklaşık olarak 200 Türk sterlinidir veya 1876'dakinden 50 sterlin biraz daha azdır. Bu toplam yaklaşık olarak Yerli Birim ve Eğitim için harcanan bütün miktarın yüzdesidir. 1878 için vaat edilen miktar yaklaşık olarak geçen sene katkıda bulunulan kadardır. Üçü ve çok küçük olanlar dışında bütün düzenli cemaatler, kendi kurumlarını desteklemek için bir şey ödemektedir.

Ülke siyasetinin düzene girmesine, ilave yüklerin ortadan kaldırılmasına, ticari işlerin normal haline girmesine müsaade edelim ve bunlardan sonra bu önemli teferruatlarda hızlı ilerleme bekleyebiliriz.

Tur daima işimizin en önemli kısımlarından birisi sayılmıştır. Zahmetli ve sıklıkla tehlikeli bir hizmettir, fakat inançlı bir şekilde yapıldığında, en iyi sonucu vermekte başarısız olmaz. Şu an bildirdiğimiz dönemde, başarıyla tamamlanan turun zamanı bir misyonerin 190 gününe, bir misyoner hanımının 66 gününe eşittir.

En yakın seyahat rotalarıyla bütün dış istasyonlarımıza tek bir ziyaret, 100 milden fazla bir yolculuk gerektirmektedir. İki en uzak dış-istasyonun istisnası dışında, bütün hepsi iki kez ziyaret edilmiştir, on ikisinin her biri üç kez ziya ret edildi ve birçok daha yakın yerler dört veya beş kez ziyaret edilmiştir. Ülkenin huzursuz durumuna rağmen, diğer zamanlarda olduğu gibi, özgürce ve rahatsız olmadan seyahat ettik.

Ferman ile silahlanmış olduğumuz halde, onu neredeyse hiç göstermedik, sadece bir sefer, korunmaya ihtiyacımız olmuş olduğundan değil, aşına olmadığımız alanda rehber

olsun diye, zaptiye (polis) kabul ettik. Fakat iki görevde de yararlılık ortaya koymadı; zira mühimmatı yoktu ve yolu bilmiyordu!

Gazeteler: Bu sene alınan, Türkçe ve Ermenice gazete kopyalarımızın sayısının, 1877'dekinden daha az olduğunu üzülererek bildiririz. Bu düşünüş genellikle daha çok şu nedenlere borçludur:

1- Farklı yerlerde kırk ile altmış kuruş arasında değişen mecidiyenin kuruş değerinin artması.

2- Sekiz sayfalık gazete formundan kullanışlı mevcut dört sayfalık gazeteye dönmek, çok genel bir memnuniyetsizlik yarattı.

Kitapların satışı azdı, bir süredir, Kutsal Kitapların ve diğer kitapların kopyalarını üretmek için gerçek istek yüksek fiyatı azaltmaktan çok yükseltti, bu durum birçoğu için aşılmaz bir engeldir.

Bu, emeğin ücreti kitapların fiyatlarıyla karşılaştırılabilir bir şekilde dikkate alındığında iyi anlaşılabilir.

Çocuğu için beş kuruşluk bir okuma kitabı üretecek günlük çalışan bir işçi, çoğu durumda, üç günlük çalışmanın kazancını ödemek zorundadır. Durum böyle, garip değildir, okullarımızın bazıları insanların satın alamadıkları kitapların isteğinin derdini fazlasıyla çekmektedir.

Yerli çalışanlarımız ile olan ilişkilerimiz tamamen samimidir ve istisnasız, ilişkilerimizin herhangi tatsız bir anlaşmazlıktan arındırılmış olduklarına inanmaktan mutluluk duyuyoruz. Bunu, yazışma meselesinde uygulanan büyük ölçüde sürekli özene dayandırırız, bizim amacımız, her mektuba çabuk ve dikkatli cevap vermektir. Misyonerler tarafından gösterilen bu özen, çalışanın gerçekleri, fikirleri, amaçları, işi ile ilgili umutları ve korkularını daha sık, ayrıca daha çekinmeden bildirmesini sağlar, böylece aralarında daha iyi bir anlayış kurma, hoşla gitmeyen yanlış anlaşılmalardan kurtararak ve olmazsa az faydanın elde edileceği, candan iş birliğine yol açar. Bu, çok ve inançlı turlama ile birlikte, herhangi bir misyon sahasında başarının önemli unsurudur.

19 Nisan'da, yaklaşık 13 aylık bir aradan sonra istasyonumuza⁶⁴ sevilen ve emektar iş arkadaşlarımız Dr. ve Bayan Farnsworth'a tekrar hoş geldiniz dememize müsaade edildi. Başka bir mücadele için sağlıkta ve kalpte dinçleşmiş olarak döndüklerine

64 Rapor Kayseri'de yazıldığı için, "istasyonumuza" ile Kayseri kastedilmektedir.

inanıyoruz. Misyonerlik yaşamlarının bu hareketli döneminde iş arkadaşları ile birlikte, çalışmalarından fevkalade güzel sonuçlara şahit ve girişimlerinde devamlı ve yeterli ol-
sunlar.

Şimdi vazife iznine ayrılma sırası bizdedir ve gerekli dinlenme dönemini zevkle bekliyoruz.

Bize yetki verilen işlerde herhangi bir başarı ölçüsü için minnettarız. Anlayış, hoşgö-
rü ve istasyondaki ve misyoner çevredeki iş arkadaşları ile iş birliği için minnettarız.

Onları bir süreliğine bıraksak da kalbimiz çalışmalarında onlarla birlikte olacak ve
dualarımız onların refah ve başarıları için yükselecek. Gelecek Tanrı'nın ellerindedir.
Tüm bu gelecek için alçak gönüllülikle onun iradesini bekleyeceğiz.

İstasyon adına

Saygıyla sunuldu.

L. Bartlett

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. *Selanik Anadolu Koleji (SAK)*

Report of Cesarea Station, 1877-'8, Reel 589, Doc. No: 106, Lyman Bartlett.

1.2. *SALT Araştırma (SA)*

Estimates, Broosa Station, 1875, by Sanford Richardson, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45065>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019.

Letter, to Committee ad Interim, from Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44242>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019.

Letter, to Harrison G.O. Dwight, from Fayette Jewett,

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45439>, Erişim Tarihi: 5 Ekim 2019.

Letter, to James K. Greene, from Lyman Bartlett,

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44255>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019.

Letter, to W.A. Essery, Secretary, Bible Lands Mission Aid Society, from Lyman Bartlett
and M. J. Baldwin, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44205>,
Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019.

- Letter, to the Yozgat Station, from Harrison G.O. Dwight (Mr. Van Lennep's location), <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46405>, Erişim Tarihi: 5 Ekim 2019.
- Letter, to Secretary, American Tract Society from L.yman Bartlett and Theodore A. Baldwin, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43201>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019.
- Letter, to Secretary, Turkish Missions Aid Society, from Lyman Bartlett & Simeon N. Babasinian', <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43158>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019.
- Report, Broosa Station, 1864-1865, by Joseph K. Greene, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43060>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019.
- Report, Broosa Station, 1865-1866, by Joseph K. Greene, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43071>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019.
- Report, Broosa Station, 1868-1869, by Sanford Richardson, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44086>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019.
- Report, Broosa Station, 1869-1870, by Benjamin Schneider, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45046>, Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019.
- Report, Cesarea Station, 1861-1862, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44979>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.
- Report, Cesarea Station, 1862-1863, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44986>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.
- Report, Cesarea Station, 1869 Apr, by Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45040>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.
- Report, Cesarea Station, 1870, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42111>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.
- Report, Cesarea Station, 1872 May, by John O. Barrows, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46018>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.
- Report, Cesarea Station, 1883-1884, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42163>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.
- Report, Cesarea Station, 1882, by Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46073>, Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019.
- Report, Cesarea Station, 1872 May, by John O. Barrows, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46018>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.
- Report, Cesarea Station, 1872-1873, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43148>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.
- Report, Cesarea Station, 1873-1874, by John O. Barrows, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44106>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.

- Report, Cesarea Station, 1874-1875, by Wilson A. Farnsworth, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42121>, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2019.
- Report, Smyrna Station, 1884-1885, by Lyman Bartlett, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45117>, Erişim Tarihi: 1 Ekim 2019.
- Report, Yozgat Station, 1858 May 01, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44054>, Erişim Tarihi: 5 Ekim 2019.
- Report, Yozgat Station, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43102>, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2019.
- Report, Yozgat Station, 1860, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45025>, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2019.
- Report, Yozgat Station, 1861, by Jasper N. Ball, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46004>, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2019.

1.3. Matbu Arşiv Kaynakları

- Anderson, Rufus: *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. 1, Boston, Congregational Publishing Society, 1872.
- Bartlett, S. C.: *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*, Boston, ABCFM, 1896.
- Cuinet, Vital: *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de l'Asie-Mineure*, Tome: 1, Paris, Ernest Leroux 1892.
- Dwight, Harrison Gray Otis: *Christianity in Turkey, a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, London, James Nisbet & Co., 1854.
- Goodell, William: *Forty Years in the Turkish Empire or Memories of Rev. William Goodell D. D.*, New York, Robert Carter and Brothers, 1878.
- Hamlin, Cyrus: *My Life and Times*, Boston, Congregational Sunday School and Publishing, 1893.
- Southgate, Horatio: *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. 1, New York, D. Appleton, 1840.
- Fifth-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Worcester, Mass. October 4-7 1864, October 3-6, 1876*, Boston, Marvin and Son, 1864.

- Seventy Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at the City of New York, October 15-18 1889*, Boston, Samuel Usher, 1889.
- Sixty-Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Hartford Connecticut, October 3-6, 1876*, Boston, Riverside, 1876.
- The Missionary Herald for the Year 1824*, Vol. 20, Boston, Samuel T. Amstrong.
- The Missionary Herald Containing the Proceedings at Large of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, With a General View of Other Benevolent Operations for the Year 1836*, Vol. 32, Boston, Crocker and Brewster, 1836.
- The Missionary Herald Containing the Proceedings at Large of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, With a General View of Other Benevolent Operations for the Year 1848*, Vol. 44, Boston, T. R. Marvin, 1848.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1847*, Vol. 43, Boston, T. R. Marvin, 1847.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1858*, Vol. 54, Boston, T. R. Marvin, 1858.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1859*, Vol. 55, Boston, T. R. Marvin & Son, 1859.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1861*, Vol. 57, Boston, T. R. Marvin & Son, 1861.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1862*, Vol. 58, Boston, T.R Marvin & Son, 1862.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1863*, Vol. 59, Boston, T. R. Marvin and So, 1863.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1864*, Vol. 60, Cambridge, The Riverside Press, 1864.

- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1865*, Vol. 61, Boston, T. R. Martin and Son, 1865.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1866*, Vol. 62, Boston, T. R. Marvin & Son, 1866.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1867*, Vol. 63, Cambridge, the Riverside Press, 1867.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1868*, Vol. 64, Cambridge, Riverside Press, 1868.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1869*, Vol. 65, Cambridge, Riverside Press, 1869.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1870*, Vol. 66, Cambridge, Riverside Press, 1870.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1871*, Vol. 67, Cambridge, Riverside Press, 1871.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1872*, Vol. 68, Cambridge, Riverside Press, 1872.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1873*, Vol. 69, Cambridge, Riverside Press, 1873.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1874*, Vol. 70, Cambridge, Riverside, 1874.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1875*, Vol. 71, Cambridge, Riverside Press, 1875.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1876*, Vol. 72, Cambridge, Riverside Press, 1876.

- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1877, Vol. 73, Cambridge, the Riverside Press, 1877.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1878, vol. 74, Cambridge, the Riverside Press, 1878.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1879, Vol. 75, Cambridge, the Riverside Press, 1879.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1880, Vol. 76, Cambridge, the Riverside Press, 1880.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1882, Vol. 78, Cambridge, the Riverside Press, 1882.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1885, Vol. 81, Boston, Stanley and Usher, 1885.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1886, Vol. 82, Boston, Press of Stanley and Usher, 1886.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1887, Vol. 83, Boston, Press of Stanley and Usher, 1887.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1888, Vol. 84, Boston, Press of Stanley and Usher, 1888.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1889, Vol. 85, Boston, Press of Stanley and Usher, 1889.*
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, for the Year 1890, Vol. 86, Boston, Press of Stanley and Usher, 1890.*
- Tyler, William Seymour: *History of the Amherst College, During its First Half Century, 1821-1871*, Springfield, Clark W. Bryan and Company, 1873.

2. Makaleler

- Arıĝ, Ayten Sezer: “Dünden Bugüne İstanbul’daki Misyonerlik Faaliyetleri”, *CTAD*, Yıl: 8, Sayı: 15, Bahar 2012, ss. 105-119.
- Alan, Gülbadi: “Amerikan Board Misyonerlerinin Yozgat’taki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerine Etkileri”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Yozgat, Türkiye, 5-7 May 2016, Cilt: 2, ss. 57-82.
- Ayar, Talip: “Osmanlı’nın Son Dönemi Maçka’da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası”, *History Studies*, Volume: 9, Issue: 1, March 2017, ss. 1-19.
- Aydın, Mithat: “Osmanlı Balkanlarında İngilizlerin Misyonerlik Faaliyetlerine Dair Bazı Belgeler (1862-1869)”, *Belgi*, Sayı: 10, Yaz 2015/III, ss. 1403-1443.
- Aydın, Mithat: “Sir Henry G. Elliot’un İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakış”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 18.18, (2005), ss. 29-41.
- Aygün, Necmettin: “Akçaabat’ta Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Kilise ve Mektep İnşaatları”, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2013, Haz. Veysel Usta, Necmettin Aygün, Fethi Gedikli, Mehmet Salih Atadınç, Trabzon, Akçaabat Belediyesi, 2014, ss. 1-46.
- Birsel, Haktan: “Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonusunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet’nin Mektubu)”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 9/4, Spring 2014, ss. 207-223.
- Bolat, Bengül-Ayaz, Ratib: “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı’nın Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkulâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017, s. 1-45.

- Bozan, Oktay: “Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti’ne Gelişi ve Faaliyetleri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13, Nisan 2015, ss. 333-361.
- Dalyan, Murat Gökhan: “Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss. 81-97.
- Danacıoğlu Tamur, Esra: “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Protestan Misyoner Faaliyetleri”, *ÇITAD*, V/12, (2006 Bahar), ss. 3-20.
- Erhan, Çağrı: “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, *International Conference on “The United States and the Middle East: Cultural Encounters”*, Yale University, 7-8 December 2000, ss. 191-212.
- Erkan, Nevzat: “Üsküdar’da Gayrimüslim Mezarlıkları ve Mezarlık Tartışmaları”, *History Studies*, Vol. 5, Issue: 3, May 2013, ss. 49-57.
- Ertosun, Erkan: “Türkiye’de Siyasi Tarih Çalışmaları: Metodoloji Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi Olarak Örnek Olay Çalışması”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 12, No: 48, ss. 117-133.
- Fendoğlu, Tahsin: “Amerika Birleşik Devletlerinin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, *Türkler*, Haz. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt: XIV, ss. 189-196.
- İsmail, Köse: “ABD’li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Nüfusu ve Kilisesi, Misyonerlik*, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 8, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.

- Kandemir, Ece: “Grosvenorlar ve Robert Koleji”, *Bosphorus Chronicle Tarih Dergisi*, İstanbul, Özel Amerikan Robert Lisesi, (May) 2016, No. 18, ss. 35-37.
- Karakoç, Ercan: “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 7, Sayı: 25, Bahar 2010, ss. 157-177.
- Karakoç, E.-Civgin, S.: “The History of a Missionary Education Institution from Bahçecik Armenian Girls School to Scutari American School for Girls (1873-1939)”, 5. *Yıldız Sosyal Bilimleri Kongresi*, 13-15 Aralık 2018 Tam Metin Bildiri Kitabı, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Matbaası, 2018.
- Koyuncu, Aşkın: “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 12, Sayı: 16, Bahar 2014, ss. 35-87.
- Küçük, Mehmet Alparslan: “Anadolu’da Protestan Ermeni Milleti’nin Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:2, 2009, ss. 153- 186.
- Narin, Resul: “Amerikan Board’un Kadın Misyonerleri ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu”, *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı/ Special Issue in Honor of Prof. Dr. Azmi Özcan By His Students*, Yıl/Vol. 3.
- Öksüz, Melek: “Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı ve Varlık Mücadelesinde Amerikan Kurumları”, *History Studies*, Volume: 2/ 2010, ss. 147-187.
- Önal, Muhsin: “Amerikan Board Kayıtlarına Göre Bursa’da Papaz Dövüşü: Amerikalı Misyonerlerle Yerli Ruhban Sınıfının İktidar Mücadelesi (1832-1860)”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 25, 2013/2, ss. 307-326.

- Öztürk, Ayhan: “Amerikan Board’un Kuruluşu, Teşkilatlanması ev Osmanlı Devleti’nde Kurduğu Misyonlar”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, Yıl: 2007/2, ss. 63-74.
- Sarıyıldız, Gülden: “Osmanlı Devleti’nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesi’nin Tanınması”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, 2002, ss. 249-267.
- Selvi, H.-Demirkol, K.: “Osmanlı Devleti’nde Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarının Hukuku ve Karşılaşılan Bazı Problemler”, *History Studies*, Cilt: IV, Özel Sayı, 2012, ss. 327- 349.
- Sezer, Ayten: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, Ekim 1999, ss. 169-183.
- Taşkın, Faruk: “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi- Journal of EurAsian Inquires*, VI/2, 2017, ss. 149-176.
- Taşkın, Faruk: “Antep’te Bir Misyoner Hekim: Dr. Fred D. Shepard (1855-1915)”, *Lokman Hekim Journal*, 1 (3), 2011, ss. 22-27.
- Törel, T.-Çoban Döşkaya, F.: “Amerikan Board Misyoneri Olive L. Parmelee Andrus ve Mardin”, *Geçmişten Günümüze Tarihten İzler*, Haz. Karacoşkun Doğan ve Köse Osman, Ankara, Berikan, 2018, ss. 201-248.
- Türkan, Ahmet: “İstanbul Ermenilerinin Dini, Toplumsal ve Kurumsal Problemleri: Mezarlıklar Sorunu (19. yy.)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (21), ss. 29-56.
- Uyanık, Ercan: “II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika’ya’ Kaçırılan Nusayri Kızları”, *Kebikeç Dergisi*, 2014, ss. 35-56.

- Yetkiner, Cemal: “After Merchants, Before Ambassadors: Protestant Missionaries and Early American Experience in the Ottoman Empire, 1820-1860”, *American-Turkish Encounters: Politics and Culture, 1830-1989*, Haz. Esenbel Selçuk, Criss Bilge Nur, Greenwood Tony, Mazzari Louise, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2011, ss. 8-34.
- Yılmaz, Özgür: “XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 21, 2007, ss. 192-201.
- Yücel, İdris: “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, Güz 2011, ss. 65-86.
- _____: “Yakın Şark’ta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu’daki Amerikan Misyon Hastaneleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011 Güz (15), ss. 229-251.

3. Kitaplar

- Artinian, Vartan: *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul, Aras Yayınları, 2004.
- Çelebi, Çağdaş Lara: *Ottomanism and Inter-Communal Relations, The Sanjak of Kayseri in the Decade of 1870-1880*, Saarbrücken, Lap Lambert Academic Publishing, 2011.
- Davison, Roderic H.: *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, University of Texas, 1990.
- Davison, Roderic H.: *Reforms in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New Jersey, Princeton University Press, 1963.
- Karacakaya, Recep: *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2001.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul, Kubbealtı, 1998.

- Öğün, Tuncay: *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, İstanbul, Yeditepe, 2010.
- Somel, Selçuk Akşin: *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*, Lanham, The Scarecrow Press, 2003.
- Tejirian, E. H.- Spector S. R.: *Conflict, Conquest and Conversion, Two Thousand Years of Christian Missions in the Middle East*, New York, Columbia University Report, 2012.

4. Tezler

- Ayaz, Ratip: "İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)", Kırşehir, Ahi Evran Üniversitesi, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2017.
- Demir, Cenk: "Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2014.
- Doğan, Mehmet Ali: "Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), and 'Nominal Christians': Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, University of Utah, 2013.
- Gül, Serkan: "The French Catholic Missionaries in Lebanon Between 1860 and 1914", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, Middle East Technical University, 2015.
- Güneş, Firdevs: "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bedirhan Aşireti", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Topçu, Filiz: "Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi ile Yabancı Okullarının Bu Sistem Üzerindeki Etkileri", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, Beykent Üniversitesi, 2007,
- Zengül, Erdem: "Ankara'daki Protestan Misyonerliği", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2007.

5. Çevrimiçi Kaynaklar

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, “Memorial records for Lyman Bartlett,”

American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16694, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16694>, Erişim Tarih: 26 Eylül 2019.

Türkiye Ermenileri Patrikliği Resmi Web Sayfası, “Patriklerimiz”, <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/>, Erişim Tarihi: 30 Eylül 2019.

